Válka v tropech

Konec portugalského monopolu v obchodě s Orientem a počátky nizozemské dominance (1621–1669)

KAREL STANĚK

Staněk, Karel: War in the tropics: End of Portuguese monopoly in commerce with the East and beginnings of Dutch dominance (1621–1669)

The study discusses the key phase of the Portuguese-Dutch conflict for a monopoly on commerce with Asia, which dates back to 1621–1669. Portugal, at that time, formed a personnel union with Spain – an Iberian union, whose resources were drained by the costly struggle on the European scene, where the Thirty Years War raged. As the Twelve Year's Truce (1609–1621) expired, the United East Indian Company (VOC) took the initiative to get rid of the Portuguese empire in Asia, called Estado da Índia, of maritime dominance. At the same time, it exploited the Portuguese inability to carry out fundamental structural reforms, as well as the Portuguese-Spanish suspicions and rivalries, which prevented mutual effective cooperation. First, in 1621–1635, it asserted its complete superiority in Insulinia and the Far East, and, subsequently, between 1635 and 1669, it shattered the Portuguese power in the western Indian Ocean. The result was the collapse of Estado da Índia and the establishment of a Dutch monopoly for commerce in spices.

Key Words *Estado da Índia; Portuguese; VOC; Dutch; Asia*

doi.org/10.15452/Historica.2021.12.0003

Contact *Univerzita Karlova v Praze; kar.stanek@volny.cz*

Předkládaná studie se zabývá portugalsko-nizozemským konfliktem v Asii a počátky budování nizozemské říše. Navazuje na studii, jež vyšla v časopise *Historica* v minulém roce pod názvem *Příčiny a počátky portugalsko-nizozemského konfliktu v Orientu (1601–1621)*, v níž autor zmínil pokusy o reformu portugalské říše v Orientu, vývoj portugalského obchodu, roli portugalské Indické společnosti a počínající portugalskou orientaci na územní expanzi na úkor výlučné kontroly námořního obchodu. Těmto otázkám se proto nyní již nevěnuje a z důvodu nedostatku prostoru opomíjí rovněž portugalsko-anglický zápas a vztahy ve sledovaném období, jež tvoří komplexní téma a vydaly by na zcela samostatnou studii. Autorův zájem poutá převážně analýza portugalsko-nizozemských vztahů v Asii, již však zasazuje do širšího světového kontextu.

Nizozemci pronikali do Indického oceánu od roku 1595, kdy je k tomu přiměl soubor rozličných ekonomických a politických faktorů. Zpočátku se vyhýbali vojenskému střetu s Portugalci, kteří zhruba od roku 1500 drželi monopol na obchod s monzunovou Asií, tedy regionem ovlivňovaným pravidelným střídáním monzunových větrů. Vlhký letní jihozápadní monzun vanul od přelomu dubna a května do září, suchý zimní severovýchodní

monzun po zbytek roku. Nepřátelská portugalská reakce na nizozemskou konkurenci a touha ulevit své těžce zkoušené zemi, která se nacházela pod vojensko-ekonomickým tlakem iberského soustátí (1580–1640), jež tvořila španělsko-portugalská personální unie, je však přiměla ke změně strategie. To vedlo k obrovskému nárůstu nákladů na celý orientální podnik, a proto roku 1602 vznikla Spojená východoindická společnost (*Vereenigde Oost-Indische Compagnie*, dále VOC).

VOC byla finančně dotována nizozemskými Generálními stavy, ale navzdory tomu se jí zprvu nedařilo zlomit portugalskou konkurenci ve vojensko-politické ani v obchodní rovině. V letech 1601–1619 si Nizozemci sice vybudovali základny v Insulindii (Insulindě, tj. Ostrovní Indii, též Indický archipelag nebo Malajský archipelag), dnešní Indonésii,¹ ale jednalo se jen o dílčí úspěchy, poněvadž tato oblast tvořila pouze periferní, a tudíž méně významnou součást *Estado da Índia* (tj. Indický stát, portugalská Asie). Základní struktura portugalské říše nebyla nizozemskou expanzí téměř vůbec dotčena. V období dvanáctiletého příměří (1609–1621) se dokonce uvažovalo o rozpuštění VOC, ale Generální stavy ji podpořily.

Situace se změnila teprve po roce 1621, kdy příměří vypršelo. Iberská unie nevyužila oddechový čas k provedení klíčových strukturálních reforem *Estado da Índia* a navíc musela válčit nejen v zámoří, ale také na evropské scéně, kde zuřila třicetiletá válka. V zámoří byla nucena čelit nizozemskému útoku nejen v Orientu, ale i v atlantském prostoru – v západní Africe a v Brazílii. Jestliže v Indickém oceánu a na Dálném východě se bojovalo o zisky z obchodu s drahocenným kořením, v Atlantském oceánu se válčilo o kontrolu nad výnosným obchodem s brazilským cukrem, súdánským zlatem a západoafrickými otroky. Portugalsko-nizozemský konflikt, britským historikem C. R. Boxerem označovaný jako *první skutečně světový konflikt v historii*,² se nakonec protáhl na více než 40 let.

Zformování nizozemské říše

Nizozemská říše, první neiberské námořní impérium vůbec, se v Asii formovala pod patronací VOC v návaznosti na portugalské impérium a s využitím dosavadních portugalských zkušeností. Nebyla tedy, *sensu stricto*, nizozemskou říší ve vlastním slova smyslu, nýbrž soukromým panstvím kontrolovaným VOC, jež lze charakterizovat jako obchodní síť ovládanou obchodní společností, vybavenou některými instrumenty svrchované státní moci. Nizozemci Portugalce zcela nekopírovali, ale snažili poučit se z jejich chyb. Jejich aktivity lze označit za synergii zájmů státu a obchodníků. Dosáhli tak mnohem větší organizační vyspělosti, racionality a efektivity, byť ty za nynějšími měřítky ještě značně pokulhávaly, jak dokládá udržování řady ztrátových faktorů a tvrzí. Například tvrzi *Naarden* v Nágapattanamu na Koromandelském pobřeží se pro její neužitečnost a nákladnou údržbu přezdívalo *pevnost se zdmi ze zlata*.³ Zmíněná efektivita pramení z faktu, že nizozemská říše byla řízena akciovou společností, jejímž *raison d'être* byl především

¹ Termíny Indonésie (z roku 1850, po roce 1928 získal politické konotace), případně jihovýchodní Asie (po roce 1945) jsou až produktem moderní doby a příliš zdůrazňují politickou a geografickou rovinu. Korektními termíny pro období raného novověku jsou Insulindie (Insulinda, tj. Ostrovní Indie), Indický archipelag nebo Malajský archipelag, protože akcentují spíše kulturně-ekonomické vazby. Celá oblast totiž tvořila koherentní politickou jednotku, ale byla provázána jen obchodními kontakty a malajským kulturním vlivem.

² BOXER, Charles Ralph: *Império Colonial Português*. Lisboa 1977, s. 129.

³ TÝŽ: *Morskie imperium Holandii*. Gdaňsk 1980, s. 213.

zisk, i když často dosahovaný mimoekonomickými prostředky, jako byly válka, násilné vymáhání poplatků, nucené dodávky zboží, povinné poskytování pracovní síly nebo korzářské akce. Kronikář António Bocarro poznamenal, že Nizozemci *neusilují o nic jiného než o rozmnožení prostředků k uhrazení svých výdajů a vůbec nevěnují pozornost konverzi pohanů*.⁴ Nizozemci tak těžili z militarizace obchodu a vystupovali vlastně jako ozbrojení kupci. Touha po zisku někdy dosahovala absurdní podoby – když guvernér Cejlonu (dnešní Šrí Lanka) Rijckloff van Goens požádal o dodávky potravin, jež měly zmírnit hlad panující tehdy na ostrově, ředitelé VOC jej pokárali slovy: *Nasytit lidi opravdu není naše starost*.⁵ Naproti tomu v Portugalsku byl obchod soukromým podnikem Koruny, kterou vedle obchodu zajímaly ještě posílení vlastní prestiže a ochrana římskokatolické církve a náboženství. Portugalci tedy, na rozdíl od Nizozemců, válčili nejen proto, aby dosáhli vyšších obchodních zisků. Obchod navíc provozovali na redistributivní bázi, což jim skýtalo zisky spíše za reglementaci obchodní výměny (prostřednictvím námořních pasů *cartazes*), dozor nad ní a její celní zdanění než z vlastních obchodních aktivit.

Nizozemská správa i obchod byly centralizovanější než ty portugalské, což se projevovalo absencí početných autonomních a cílevědomých obchodně-politických komunit osadníků (*vrijburgers*, s výjimkou Kapska), omezeným významem nizozemských i domorodých soukromých kupců a účinnějším prosazováním obchodního monopolu VOC v nizozemské říši. Nizozemcům se do zámoří příliš nechtělo, protože jejich vlast se mohla pochlubit mimořádnou ekonomickou prosperitou. Kdo se tam dokázal uplatnit, neměl důvod odcházet do horkých tropů, které spíše děsily, než lákaly. Plavba se pojila s nemalými riziky a číhaly tam všemožné nemoci. VOC navíc kolonistům kladla rozličné překážky, které jim znemožňovaly prosadit se v obchodní sféře. To platilo jak pro obchodní trasu mezi Evropou a Asií, tak pro vnitroasijskou obchodní síť, která vznikla současně s ní jako integrální součást nizozemské obchodní strategie na Východě. Jestliže portugalská Koruna od 30. až 40. let 16. století fakticky rezignovala na přímou kontrolu vnitroasijských obchodních tras ve prospěch osadníků *casados* a domorodých kupců a ponechala si nad nimi jen vrchní dohled, nizozemská VOC vnitroasijský obchod provozovala sama. Jeho význam pro nizozemskou říši byl obrovský, což dokládá vznik nových obchodních tras, nezřídka procházejících napříč celou monzunovou Asií, i nemalý objem přepravovaného zboží, jenž byl srovnatelný s objemem, který nizozemské lodě vozily po trase kolem mysu Dobré naděje. Nizozemci propojili i ty regiony, které dosud přímé spojení postrádaly.⁶

Stálá skupina investorů a permanentní kapitál umožňovaly VOC značnou flexibilitu, které Portugalci nikdy nedosáhli. Dokázali nanejvýš zvětšováním svých plachetnic ke konci 16. století o něco snížit přepravní náklady. Nizozemci však dovedli daleko více – byli schopni předvídat a plánovat výdaje, stejně jako regulovat výkyvy v nabídce a poptávce prostřednictvím řízeného dodávání zboží na trh. Na saturovaný trh tak plynulo méně zboží než na trh s vysokou poptávkou a zbytek byl uložen ve skladech, kde čekal na vhodný okamžik, až bude moci být expedován. To usnadňovalo udržování stabilních cen. Dánský historik Niels Steensgaard to označuje za *obchodní revoluci*. V neposlední

⁴ BOCARRO, António: *Década XIII da História da Índia*, II. Lisboa 1876, kap. CLXXVII, s. 720.

⁵ BOXER, Ch. R.: *Morské imperium*, s. 240.

⁶ MEILINK-ROELOFSZ, M. A. P.: *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago Between 1500 and about 1630*. Den Haag 1962, s. 227–238; PRAKASH, Om: *The Portuguese and the Dutch in Asian maritime trade: a comparative analysis*. In: CHAUDHURY, Sushil – MORINEAU, Michel (eds.): *Merchants, Companies and Trade: Europe and Asia in the Early Modern Era*. Cambridge 1999, s. 186–188.

řadě panovaly značné rozdíly v byrokratickém aparátu – zatímco portugalská administrativa byla značně militarizovaná, byla založena na středověké feudální praxi odměňování vazalů za služby a zásluhy prokázané Koruně a byla otevřena jen příslušníkům šlechty, nizozemská správa byla plně profesionální a kladla důraz na schopnosti a zkušenosti, byť i ona trpěla nepotismem. Navíc přijímala i cizince, a to za naprosto stejných podmínek jako nizozemské rodáky. Nizozemci jako první v evropské historii umožnili rovnocennou účast na zámořské expanzi cizincům, od nichž za to získávali finanční kapitál, bohaté zkušenosti a cenné znalosti.⁷

Jan Pieterszoon Coen

Ještě před vypršením dvanáctiletého příměří s iberskou unií (1621) byl roku 1619 Radou XVII (též Pánové XVII, *Heren XVII*), vedoucím orgánem VOC, jmenován do křesla generálního guvernéra nizozemských osad v Orientu tvrdý a přísný Jan Pieterszoon Coen (1619–1623, 1627–1629), který je považován za skutečného zakladatele nizozemského impéria v Asii. Historik C. R. Boxer jej srovnává se třemi slavnými guvernéry Indie z předchozího a následujícího období – portugalským Afonsem de Albuquerque (1509–1515), britským Robertem Clivem (1756–1760, 1765–1767) a francouzským Josephem Françoisem Dupleixem (1742–1754). Všichni zmiňovaní muži jsou považováni za skutečné zakladatele příslušných národních impérií.⁸

Coen se na začátku svého funkčního období ocitl tváří v tvář zásadnímu problému. Ačkoliv finanční situace VOC nebyla kritická, bylo zřejmé, že její stávající příjmy neuvažují pokrýt značně vysoké výdaje a současně vyplácet podílům jejich dividendy. Coen se proto rozhodl stůj co stůj prosadit monopol na obchod s hřebíčkem a muškátovým ořechem a květem, produkovanými v Insulindii, který již od druhé dekady 17. století vyžadovala Rada XVII. Prostředky k nákupu koření měly podle něj pocházet především z asijských zdrojů, které měly nahradit import stříbra z Evropy. Koření se nakupovalo převážně za bavlněné látky získávané na Koromandelském pobřeží Indie, na němž se Nizozemci uchytili již roku 1605. Intenzivní zapojení do vnitroasijské obchodní výměny tak mělo zajistit dostatek látek a současně omezit dovoz evropského stříbra. Stříbro však bylo stejně potřeba, poněvadž se hojně využívalo na indických a čínských trzích. Coen je plánoval nakupovat přímo v Asii za jiné místní produkty.

Uvedené záměry se mu z větší části podařilo splnit. Uspěl rovněž ve snaze učinit z nizozemské říše v Asii nejen obchodní, ale rovněž vojensko-politickou mocnost po vzoru *Estado da Índia*. Nedokázal však přilákat tolik kolonistů, kolik si původně představoval. I tentokrát měl před očima portugalský model, podle něhož zamýšlel vybudovat početné silné nizozemské osídlení, provázané těsnými vazbami s asijským prostředím. Kolonisté by se nevěnovali jen obchodu, nýbrž také řemeslům a dělnické práci a v případě nouze by pomáhali hájit nizozemské osady. Nedostatek nizozemských žen a omezená podpora ze strany Rady XVII hájící obchodní monopol VOC a obávající se vměšování osadníků však

⁷ BETHENCOURT, Francisco: Political Configurations and Local Powers. In: BETHENCOURT, Francisco – CURTO, Diogo Ramada (org.): *Portuguese oceanic expansion 1400–1800*. New York 2007, s. 222–226; STEENSGAARD, Niels: The Dutch East India Company as an Institutional Innovation. In: AYMARD, Maurice (ed.): *Dutch capitalism and world capitalism*. Cambridge 1982, s. 235–257.

⁸ BOXER, Ch. R.: *Morské imperium*, s. 197.

růstu osídlení bránily, a Coenovy plány tak zhatily.⁹ Z panství VOC se tak územní mocnost formovala jen velmi pozvolna. V letech 1624–1662 se Nizozemci sice dočasně uchytili na Taiwanu (též Tchaj-wan, původně Formosa), ale teprve v letech 1640–1658 připojili k Ambonu a Molukám ještě Cejlon. Od 80. let 17. století vzrůstal vliv VOC v Pasisiru, tedy na severním pobřeží Jávy, ale až počátkem 18. století své teritorium na Jávě výrazněji rozšířila. Výměnou za ekonomická privilegia se postupně stala vojenskou paží javánské říše Mataram, která jí v roce 1705, tedy v době chaosu způsobeného první válkou o nástupnictví (1704–1708), postoupila náhorní plošinu Priangan (též Preanger, Parahyangan) ve vnitrozemí západní Jávy.¹⁰

Svoji pozornost Coen obrátil nejprve k politicky roztříštěné a nestabilní Insulindii, kde mohla VOC relativně snadno prosazovat svůj vliv na úkor tamějších drobných státečků se slabou vojenskou silou a nemusela se bát invaze žádné pevninské mocnosti. Monopolní požadavky VOC tam Coen neváhal prosazovat za pomoci násilí, kterým chtěl přimět vládců Ternate a souostroví Banda k dodržování vzájemných dohod, jimiž na nich VOC získávala výsadní právo na obchod. Toto právo pak tvrdě hájil proti veškerým konkurentům, ať již evropským, nebo asijským. Prohlašoval přitom, že *obchod není možný bez války, stejně jako válka bez obchodu*.¹¹ Jeho předchůdce Laurens Reael (1616–1617) místo toho po portugalském vzoru přikládal zásadní význam spolupráci s místními kupci a prohlásil, že *se Nizozemci musejí od Portugalců učit*.¹² Varoval přitom Radu XVII, že *zisk obchodníka nespočívá ani tak v prodeji zboží za co nejvyšší cenu, jako spíše v objemu prodaného zboží*.¹³ Rada XVII však upřednostňovala okamžitý zisk, a proto podpořila Coenovu vizi.

Coen zahájil své působení v úřadě generálního guvernéra tím, že roku 1619 vyprostil z obležení anglických sil a jednotek sultána Bantamu (Bantenu), zahájeného roku 1618, nizozemskou základnu v javánském přístavu Jayakarta (též Jacatra, současná Jakarta), ze které začal budovat výstavnou Batávii, skutečnou *Královnu Východu* (Královnu východních moří). Ta se stala věrnou kopií typických nizozemských měst, protkanou sítí *grachtů* (tj. kanálů) a řízenou autonomní radnicí, takže se jí dostalo ještě dalšího přívěska – *Amsterdam Východu*. Fungovala jako centrum nizozemské správy pro celou Asii a po roce 1636 i jako jediný kontaktní bod pro styk s Evropou. Tuto roli dosud (od r. 1611) plnily méně strategicky umístěný přístav Bantam a ostrov Ambon (Amboina), první nizozemská država v Asii vůbec. Ambon leží poblíž Moluckého archipelagu, jenž byl znám jako *ostrovy koření*, protože byl jedinou produkční oblastí hřebíčku na světě. Nizozemci udržovali na ostrově opěrný bod již od roku 1605, kdy odtud vytlačili Portugalce. S panovníkem tamějšího muslimského státu Hitu, který se rozkládal v severní části ostrova, přitom uzavřeli *věčnou smlouvu* o vzájemném spojení již v roce 1600. Moluky se však nacházejí příliš na periferii Insulindie.¹⁴

Vedle Ambonu Nizozemci roku 1605 ovládali i nedaleký molucký ostrov Tidore, kterého se však již v roce 1606 zmocnil guvernéř španělských Filipín Pedro de Acuña. Tím

⁹ GOOR, Jur van: *Jan Pieterszoon Coen (1587–1629) : Koopman-koning in Azië*. Amsterdam 2015, s. 179–180.

¹⁰ FURBER, Holden: *Rival empires of trade in the Orient 1600–1800*. Minneapolis 1976, s. 36.

¹¹ WESTSTEIJN, Arthur: *Empire of Riches : Visions of Dutch Commercial Imperialism, 1600–1750*. In: KOEKKOEK, René – RICHARD, Anne Isabelle – WESTSTEIJN, Arthur (ed.): *The Dutch Empire between Ideas and Practice, 1600–2000*. Cham 2019, s. 44.

¹² MEILINK-ROELOFSZ, M. A. P.: *Asian Trade*, s. 208.

¹³ Tamtéž, s. 218.

¹⁴ EMMER, Pieter C. – GOMMANS, Jos: *Rijk aan de rand van de wereld*. Amsterdam 2012, s. 289–291.

došlo k dalšímu posílení vzájemných vazeb mezi španělskými Filipínami a Molukami, odkud se zcela vytratil portugalský prvek, slábnoucí již od 80. let 16. století v důsledku finanční a vojenské podpory z filipínské Manily. Acuňa současně napadl i blízký ostrov Ternate, jehož sultán Saidudin (Saíd Barakat Šáh) se postavil na stranu Nizozemců. Španělům se jej sice podařilo zajmout a eskortovat do Manily, ale jeho nástupce Mudafar (Muzaffar Šáh) zachoval stávající politickou orientaci ostrovního státu. Roku 1609 dokonce s VOC uzavřel dohodu, na jejímž základě jí udělil monopolní právo na nákup hřebíčku výměnou za vojenskou podporu. Vládce Tidore se naopak přiklonil ke Španělům, a po následujících několik desítek let tak byly drobné molucké ostrůvky s tropickým klimatem, tak nepodobné evropským bojištím, svědky těžkých bojů mezi znepřátelenými národy z Evropy, jejichž domov ležel tisíce kilometrů daleko. Střety mezi nimi tam probíhaly až do přelomu let 1662–1663, kdy se španělské síly z Moluk nakonec stáhly a přenechaly je nizozemskému vlivu.¹⁵

Coenovi se za jeho působení v úřadě generálního guvernéra nepodařilo zbavit se španělské konkurence na Molukách, což Nizozemce v letech 1610–1625 a poté znovu ve 40. letech 17. století podněcovalo k opakovaným a nepříteli úspěšným námořním blokádám filipínské Manily, jejichž cílem bylo zajetí španělských *manilských galeon* a přerušování dodávek posil na Moluky. Ty převážely stříbro z mexického Acapulka do filipínské Manily, kde sloužilo k nákupu orientálních komodit. Nizozemci si ani nedokázali zajistit bezproblémový nákup hřebíčku, který se pokoušeli vymoci tvrdými výpady proti domorodým kupcům a dlouhodobým spojenectvím se sultánem Ternate. Po roce 1625 k prosazení svých obchodních zájmů podnikali výpravy zvané *hongí (hongí tochten)*, během nichž likvidovali háje hřebíčkovníků, které rostly mimo oblasti pod vlivem VOC nebo sultána Ternate. Hřebíčkovníky jsou schopny plodit až po 12 letech růstu, takže tato praxe byla pro jejich pěstitele likvidační. Nepřekvapí proto, že to vedlo ke guerillové válce s tamější populací, jež vrcholila v letech 1641–1646 a připravila o život až ¼ obyvatelstva Moluk.¹⁶ Vysoké náklady na tyto výpravy, stejně jako na válečné akce proti Španělům však navíc ve 20. a 30. letech 17. století způsobily propad obchodu s hřebíčkem na Molukách a Ambonu do deficitu. Když se ho VOC v roce 1652 konečně podařilo monopolizovat koncentrací jeho kultivace výhradně na Ambonu, jeho objem byl tak nízký, že nestačil na uspokojení poptávky. Jen jeho vysoké prodejní ceny na asijských i evropských trzích umožňovaly VOC dosáhnout zisku.¹⁷

Výrazného úspěchu tak Coen dosáhl pouze na nedalekém souostroví Banda, produkčním centru muškátového ořechu a květu. Na hlavním ostrově archipelagu, jménem Neira (Bandaneira), se již koncem 16. století zastavil Jacob Cornelis van Neck a v roce 1602 s tamějšími autoritami (*orang kaya*) uzavřel alianční „věčnou dohodu“ Wolfert Hermanszoon. V letech 1607–1611 tam vyrostly hned dvě nizozemské pevnosti. Domo-rodci se však nerozpakovali prodávat koření i nadále tomu, kdo nabídl nejvíce, čímž porušovali vzájemnou dohodu. Jan Pieterszoon Coen toho využil jako záminky k převzetí úplné kontroly nad ostrovy, které bylo ostatně poprvé doporučováno již v roce 1612. V roce 1621 nechal povraždit na 15 000 tamějších obyvatel a zbytek zotročit a transpor-

¹⁵ VAN VEEN, Ernst: VOC strategies in the Far East (1605–1640). *Bulletin of Portuguese/Japanese Studies*, 2001, č. 3, s. 88.

¹⁶ TÝŽ: *Decay or defeat? : An Inquiry into the Portuguese Decline in Asia 1580–1645*. Leiden 2000, s. 182–183, 187–193.

¹⁷ MEILINK-ROELOFSZ, M. A. P.: *Asian Trade*, s. 221.

tovat na Jávu. Nahrazení byli nizozemskými kolonisty a otroky z jiných indonéských ostrovů, kteří pak produkovali toliko muškátový ořech a květ výlučně pro VOC, jež na ně tak prosadila svůj monopol. Každý kolonista obdržel přesně vymezený pozemek (*perk*) – odtud *perkeniers*. Ze souostrovní Banda se stala první plantážní kolonie VOC v Asii, jež se svým charakterem podobala plantážnickým koloniím v Karibském moři nebo v Guinejském zálivu.¹⁸

Dálný východ zůstal středem Coenova zájmu i po roce 1621, poněvadž tamější obchodní trasy patřily k těm nejvýnosnějším v celé Asii a Japonsko navíc představovalo druhé nejvýznamnější světové naleziště stříbra po tom bolivijském.¹⁹ Ke stříbru se bylo možné dostat i na trzích v Arábii a Persii, ale Japonsko je nabízelo v daleko největším množství. Pomocí stříbra mohli Nizozemci jak financovat nákladné válečné akce proti iberskému soustátí, tak nakupovat indické bavlněné látky a čínské zboží. Z těchto důvodů právě stříbro představovalo v Orientu pro politiky VOC největší lákadlo hned po koření.²⁰ Coenovým dalším cílem proto bylo proniknout na čínský a japonský trh a vytlačit portugalské osadníky a obchodníky po Molukách i odtamtud. Vzhledem k tomu, že portugalské trasy na Dálný východ vedly Malackým a Singapurským průlivem, které mohli Nizozemci snadno ohrožovat z Batávie, portugalský obchod s Čínou a Japonskem se ocitl v nebezpečí. Portugalci si mohli zachovat bezproblémové obchodní spojení s Říší Středu a Zemí vycházejícího slunce jen za předpokladu, že by Nizozemcům zabránili ve vybudování základny v Insulindii. To se jim však nepodařilo.²¹

Střet na Dálném východě

V Číně se Nizozemci soustředili na portugalský přístav Macao, jenž fungoval jako brána k čínskému trhu, neboť byl jediným přístavem v evropském držení, byť jej Portugalci měli jen v pronájmu. Jinak se Evropané na čínském území nesměli usazovat. První nizozemské plachetnice se v Macau objevily již v roce 1601, kdy jim velel Jacob van Neck, ale Portugalci část jeho posádky zajali a nechali popravit, aby mu zabránili v navázání obchodních kontaktů s Číňany. Během první dekády 17. století Nizozemci Macao navštívili ještě třikrát, ale Číňané je postupně začali pokládat spíše za piráty a o vzájemné obchodování ztratili zájem.²² V červnu 1622 pak admirál Cornelis Rejeerszoon vedl na Coenův popud, ale proti vůli Rady XVII proti tomuto teprve nedávno a jen slabě opevněnému přístavu zuřivý útok, který však skončil naprostým fiaskem. Pro dějiny portugalské zámořské říše je přitom charakteristické, že poměrně nepočetní obránci Macaa tvořili rasově různorodou směsici bělochů, luso-asijských míšenců a černých otroků.²³

Neúspěch před Macaem Nizozemce od snah získat přístup na lákavý čínský trh neodradil. Vzhledem k tomu, že se mezitím již prosadili v Japonsku, kde od roku 1609 fungovala jejich faktorie v Hiradu na ostrově Kjúšú, bylo pro ně naprosto nezbytné zajistit pro

¹⁸ GAASTRA, Femme S.: *The Dutch East India Company*. Leiden 2003, s. 46.

¹⁹ NEWITT, Malyn D. D.: *A history of portuguese overseas expansion 1400–1668*. London 2005, s. 233.

²⁰ PRAKASH, O.: *The Portuguese*, s. 184–185.

²¹ BORSCHBERG, Peter: The Santa Catarina Incident of 1603 : Dutch freebooting, the Portuguese Estado da Índia and intra-Asian trade at the dawn of the seventeenth century. *Revista de Cultura* 11, 2004, s. 14.

²² BLUSSÉ, J. Leonard: Brief encounter at Macao. *Modern Asian Studies* 22/3, 1988, s. 647–664.

²³ BOXER, Charles Ralph: *Fidalgos no Extremo Oriente 1550–1770 : Factos e lendas de Macau antigo*. Lisboa – Macau 1990, s. 83–102.

ni dodávky dostatečného množství čínského hedvábí, které bylo tím hlavním, co Japonci požadovali za své stříbro. Alternativní zdroj hedvábí nejprve našli v malajském Patani (faktorie od r. 1602) a ve vietnamském Tonkinu, kam se dostávalo z Číny. Kromě toho nakupovali v Indočíně i další zboží, jež mohli vyměnit za japonské stříbro – jelení kůže v Siamu (faktorie od r. 1608), benzoin v Kambodži (faktorie od r. 1620) a hedvábí ve vietnamském Tonkinu (faktorie od r. 1637). Po roce 1622 se pokusili vybudovat svoji stanici na čínském souostroví Peskadory (1622–1624), odkud se roku 1624 pod čínským tlakem museli přemístit na nedaleký Taiwan (též Tchaj-wan, původně Formosa). Tímto způsobem rozšířili svou vnitroasijskou obchodní síť i na Dálný východ.²⁴

I poté se však Nizozemci mohli k čínskému zboží dostávat pouze prostřednictvím čínských obchodníků navštěvujících Taiwan či Batávii, anebo skrze nepravděpodobné návštěvy přístavu Kanton (dnes Kuang-čou) v ústí Perlové řeky, s čímž se smířili v letech 1633–1634. Cizincům (mimo Portugalců) bylo totiž dle nařízení čínského císaře povoleno obchodovat pouze v Kantonu, ale nesměly tam vznikat stálé, nýbrž jen sezonní faktorie. Vzhledem ke svému krutému a násilnickému chování vůči čínským obchodním lodím v Jihočínském moři, které chtěli násilím přimět ke změně kurzu z filipínské Manily, malajského Patani či vietnamského Tonkinu do Batávie, Bantamu nebo na Taiwan, Nizozemci v této zemi snad ani více dosáhnout nemohli. Číňané na ně ne náhodou pohlíželi jako na rusovlasé barbary, piráty a lovce otroků. Taiwan jim sloužil nejen jako mezistanice pro obchod s Japonskem a Čínou, ale současně k pěstování rýže, cukrové třtiny a indiga, tedy především plodin určených na export. Nutno říci, že teprve zdanění místních čínských rolníků a vývoz místních plodin od začátku 40. let 17. století zvrátily dosavadní negativní ekonomickou bilanci nizozemské stanice s centrem v pevnosti *Zeelandia* v dnešním Tainanu na západě ostrova. Nizozemci se tam udrželi až do roku 1662, kdy je odsud vytlačil čínský pirát Čeng Čcheng-kung (Coxinga).²⁵

Jestliže v Číně si Portugalci uchovali své pozice takřka neporušené, mimo jiné i díky značnému vlivu jezuitských misionářů v Pekingu, v Japonsku nakonec triumfovali Nizozemci. Silné provázání obchodu a christianizačního úsilí, tak typické pro portugalskou expanzi, se totiž pro japonské šóguny²⁶ stalo postupem času nepřijatelným. V roce 1587 vládce (bez titulu šóguna) Tojotomi Hidejoši nařídil jezuitům, aby okamžitě opustili zemi. Misionáři se domnívali, že se rozhodl v návalu hněvu nebo v důsledku opilosti. Stejně tak je možné, že reagoval na varování buddhistických mnichů, kteří se domnívali, že jezuité hrají roli jakési páté kolony, která by v budoucnu mohla usnadnit vojenské obsazení země Portugalci. Nejpravděpodobnější je však varianta, že postupoval ze své vlastní vůle a jeho cílem bylo rozšíření a upevnění centrální moci, jíž se jezuité vymykali. Jedná se však o pouhé dohady, protože žádný písemný doklad o Hidejošiho motivaci neexistuje. Jeho nařízení navíc nikdy nevstoupilo v platnost, i když v letech 1596–1597 nechal popravit celkem 26 křesťanů, mezi nimi i šest španělských františkánů a tři japonské jezuity. Jeho postoj vůči římskokatolickým misionářům však byl, celkově vzato, poměrně zdrženlivý, protože to byli právě oni, kdo se výraznou měrou podílel na zprostředkování obchodních aktivit s portugalskými kupci, z nichž mu plynuly nemalé zisky.²⁷

²⁴ GOMMANS, J.: *Rijk aan de rand van de wereld*, s. 420–433.

²⁵ VAN VEEN, E.: *VOC strategies in the Far East (1605–1640)*, s. 97.

²⁶ Šógun byl vojenský vládce, který fakticky vládl Japonsku místo císaře od konce 12. století až do roku 1867.

²⁷ BOXER, Charles Ralph: *The Christian Century in Japan 1549–1650*. Berkeley 1951, s. 147–154.

Jeho nástupci z rodu Tokugawa však již na podobné ohledy nemuseli brát zřetel. Po více než 50 letech totiž došlo k obnovení přímých obchodních styků s Čínou a portugalská zprostředkovatelská role tak již nadále nebyla potřeba. Navíc veškeré zboží, které Portugalci přiváželi, mohli Japonci získat také od Nizozemců (1600) nebo Angličanů (1613), kteří mezitím zakotvili u japonských břehů. Nizozemská faktorie vznikla roku 1609 v Hiradu na ostrově Kjúšú. Anglický a nizozemský akcent na obchod, oproštěný od náboženských hledisek, nevyvolával takové obavy z infiltrace křesťanů do japonské feudální struktury a z podkopání centrální moci. V roce 1614 tak šógun Hidetada Tokugawa vypověděl ze země veškeré římskokatolické misionáře a nařídil zbourat římskokatolické kostely. Přesto si Rada XVII ještě roku 1617 stěžovala, že *japonský obchod zůstává planou nadějí bez jakýchkoliv výsledků*.²⁸ Změnilo se to teprve od poloviny 30. let 17. století, kdy byly v letech 1633–1636 zakázány japonské plavby do zámoří a byla s definitivní platností eliminována portugalská konkurence. Došlo k tomu v důsledku tzv. šimabarské revolty křesťanských rolníků, jež v letech 1637–1638 zachvátila Šimabarský poloostrov na ostrově Kjúšú a představovala pro šógunovu trpělivost poslední kapku. V roce 1638 totiž Hidetadův následník, šógun Iemicu Tokugawa, vydal edikt *sakoku* (tj. uzavřená země), kterým byli donuceni k odchodu ze země i zbylí Portugalci a Japonsko se na více než 200 let (do r. 1853) prakticky uzavřelo okolnímu světu. Portugalský pokus o revizi této situace po svržení španělské vlády (1640) nevedl k úspěchu (1647). Právo k obchodu bylo ponecháno pouze Číňanům, Korejcům a Nizozemcům, kteří byli roku 1641 vykázáni na umělý ostrov Dešima (Dedžima) v nagasackém přístavu, a stali se tak jedinými Evropany udržujícími s Japonskem kontakt a majícími přístup k tamějšímu stříbru, dokud nebyl jeho vývoz roku 1668 zakázán. Izolacionistická politika byla především výsledkem obav z ohrožení vnitřní stability země nadměrným zahraničním obchodem.²⁹

Portugalské obchodní lodě nebyly v roce 1639 vpuštěny do přístavu v Nagasaki, a Macau tak ztratilo nejlukrativnějšího obchodního partnera, kterého Vietnam jako druhý v pořadí nebo ostrov Timor prostě nemohly nahradit. Nizozemci sice portugalské Macao neovládli, ale jeho ekonomický význam prakticky zcela eliminovali. Korzářskými útoky v Malacké a Singapurské úžině, jejich následnou blokadou a nakonec obsazením Malakky (1641) je totiž prakticky odřízli od zbytku *Estado da Índia*. Navíc přispěli ke zhroucení jeho lukrativního obchodu s Japonskem. Od roku 1649 přístav přežíval bez jakékoliv pomoci z Góy. Portugalská říše v Asii tak do konce 30. let 17. století přišla o periferní oblasti na Dálném východě, nebo s nimi alespoň ztratila kontakt. Její jádro v Indickém oceánu však zůstávalo, alespoň v politicko-vojenské rovině, nizozemskými aktivitami stále takřka nedotčeno.³⁰

Rozklad *Estado da Índia*

V Indickém oceánu nemohli za první výraznější portugalskou územní ztrátu Nizozemci, nýbrž Peršané, kteří v roce 1622 s pomocí anglického loďstva ovládli hlavní portugalskou pevnost v Perském zálivu – Hormuz na drobném ostrůvku Gerum. Anglické loďstvo sehrálo klíčovou úlohu, protože jednak zabráňovalo portugalskému přísunu posil po moři, jednak přepravilo na ostrov početné perské vojsko, které by se tam jinak nedostalo.

²⁸ VAN VEEN, E.: Decay or defeat?, s. 197.

²⁹ FURBER, H.: Rival empires, s. 59–62.

³⁰ BOXER, Ch. R.: The Christian Century, s. 383–389.

V Hormuzu se nalézala vysoce rentabilní celnice, jedna z nejvýnosnějších v celém *Estado da Índia*. Tamější pevnost navíc kontrolovala námořní obchodní cesty vedoucí do Perského zálivu. Pro Portugalce byla cenná i symbolicky, protože ji drželi již od roku 1515, kdy ji obsadil slavný indický guvernér Afonso de Albuquerque. Ztrátě Hormuzu mohla zabránit diplomatická jednání se sáfíjovskou Persií, ale šáhova touha získat pod kontrolu výnosná obchodní střediska a stezky, neochota iberské unie vzdát se nároků na ostrovy Bahrajn a Kešm i její váhání vyhlásit válku osmanské říši znemožnily úspěšné završení rozhovorů. Předějit jeho obsazení mohlo i uzavření kompromisní dohody s Angličany, která by jim oficiálně umožnila podílet se na obchodě s Asií, ale Portugalci se odmítali vzdát svých monopolních práv. Klíčovou roli v pádu tvrze však nehrály ani tak strukturální potíže *Estado da Índia* a chybná strategická rozhodnutí vůdčích představitelů, jako spíše odlišné priority obou částí iberské unie a neschopnost vzájemně je sladit tak, aby umožňovaly jednotný a efektivní postup. Jestliže Španělsko uvažovalo v širokých souvislostech celé iberské unie, Portugalsko se pokoušelo hájit výlučně své vlastní zájmy. K tomu je nutno přičíst příliš mnoho institucí, které měly právo mluvit do zámořské politiky a jejichž pravomoci se navíc překrývaly, a hned několik center, v nichž se mohlo rozhodovat.³¹ Pád Hormuzu je pokládán za počátek rozkladu vojensko-politické moci *Estado da Índia*, ke kterému došlo během následujících 40 let. Po rozpadu portugalské obchodní sítě v Asii od 20. let 17. století a poklesu významu trasy tzv. *Carreira da Índia* (tj. Indická trasa) kolem mysu Dobré naděje od 30. let 17. století, na níž se počet lodí oproti 20. letům snížil o polovinu, bylo zhroutení *Estado da Índia* jen otázkou času.

Teprve ve 20. letech 17. století přestal být obchod s Asií pro portugalskou Korunu definitivně výnosným,³² byť porovnání rádných příjmů a výdajů ještě vykazovalo pozitivní čísla. Již od počátku 17. století však Koruna posílala do Góy pravidelné subsidie v podobě drahých kovů.³³ Většina portugalských příjmů na Východě totiž pocházela z celních poplatků, kterými Portugalci zdaňovali tamější obchod.³⁴ Ty pozvolna klesaly, jak Portugalci přicházeli o svou námořní dominanci. Jejich drastický pokles dokumentuje příklad z Góy a Díu, kde se do roku 1634 snížily oproti roku 1600 o plných 40 %.³⁵ Podobně tomu bylo i v dalších přístavech. Portugalci se je snažili nahradit vyhlášením daně z obratu (*consulado*), pozemkovými daněmi a vazalskými poplatky. V roce 1593 Koruna zavedla daň z obratu ve výši 3 % z prodeje i nákupu veškerého zboží v přístavech *Estado da Índia*. Ve 30. letech 17. století již plná třetina příjmů portugalské Koruny v západní Indii (Severní provincie, zázemí Góy) a na Cejlonu nepocházela z námořního obchodu, nýbrž ze zdanění půdy.³⁶ Z cel tehdy celý *Estado da Índia* získával jen 47 % příjmů, zatímco v 16. století to bylo 65 až 68 %.³⁷ Podíl vazalského tributu na celkovém objemu zisků *Estado da Índia*

³¹ RUBIÉS, Joan-Pau: 1622 y la crisis de Ormuz: Decadencia o reorientación? *Mélanges de la Casa de Velázquez, Conexiones imperiales en ultramar*, 2018, č. 48/2, s. 121–151.

³² SUBRAHMANYAM, Sanjay: *O Império Asiático Português 1500–1700 : Uma história política e económica*. Lisboa 1995, s. 346.

³³ DISNEY, Anthony R.: *Twilight of the Pepper Empire : Portuguese Trade in Southwest India in the Seventeenth Century*. Cambridge 1978, s. 61.

³⁴ NEWITT, M. D. D.: A history, s. 222–223.

³⁵ DISNEY, A. R.: *Twilight*, s. 51.

³⁶ TÝŽ: *A History of Portugal and the Portuguese Empire*, II: *The Portuguese Empire*. New York 2009, s. 167.

³⁷ PEARSON, Michael Nayron: *Os Portugueses na Índia*. Lisboa 1990, s. 50; AMES, Glenn J.: *Renasant Empire? The House of Braganza and the Quest for Stability in Portuguese Monsoon Asia 1640–1683*. Amsterdam 2000, s. 123; THOMAZ, Luís Filipe F. R.: A Crise de 1565–1575 na História do Estado da Índia. *Mare Liberum*, 1995, č. 9, s. 493, 497.

vzrostl z 17,8 % v roce 1620 na 58,8 % v roce 1635. Ztrátu výnosů z obchodu se však nedařilo nahradit a navíc byla doprovázena odlivem investorů převážně z řad indických kupců a bankéřů, což v konečném důsledku vedlo k chronickému nedostatku finančních prostředků a podvazovalo vojenskou sílu *Estado da Índia* i možnosti jeho obrany.³⁸

Jednou z příčin, která vedla k rozkladu portugalské obchodní sítě v Indickém oceánu, byla vedle již výše zmíněné absence nezbytných reforem také, možná poněkud paradoxně, značná portugalská schopnost adaptace na charakter asijské námořní plavby. Portugalci totiž od druhé poloviny 16. století nahrazovali v asijských vodách velké plachetnice menšími veslovými plavidly (veslice *fustas*,³⁹ galioty atp.), případně menšími plachetnicemi (*patachos*, *navetas* atp.), které sice nedisponovaly tak silnou dělostřeleckou výzbrojí, ale současně neměly tak velký ponor, a proto byly schopny pohybu i těsně při pobřeží a mohly vplouvat i do ústí řek. Hodily se tak lépe k boji s domorodými flotilami, ale větším a lépe vyzbrojeným nizozemským plachetnicím se na volném moři nebyly schopny postavit.⁴⁰ Byly jim však schopny uniknout, a proto je Portugalci po neúspěchu svého posledního pokusu o vytlačení Nizozemců z Moluk (1615–1616) začali od roku 1618 vysílat jako jediný typ lodě z Indie do Japonska a po roce 1620 je používali již v celém prostoru jihovýchodní Asie na východ od mysu Kumári.⁴¹ Menší lodě se začaly plavit i po trase *Carreira da Índia*.

Navíc se v asijské části rozlehlé iberské říše začalo zřetelně nedostávat lidského potenciálu, který odčerpávaly španělské velmocenské války v Evropě i vyšší příjmy slibující územně kompaktnější španělské državy v Americe. Nač usilovně hájit portugalské državy v Asii, když obchod po trase *Carreira da Índia* dosahoval jen 15 % hodnoty královského podílu amerického stříbra? Podle jednoho jízlivého názoru proto španělský král zacházel s americkými državami jako se svou *zákonnou manželkou, na kterou je mimořádně žárlivý*, zatímco na asijské pozice se díval jen jako na svou *konkubínu*.⁴² Španělský král a jeho rádci sice jen reagovali na stávající politicko-ekonomickou situaci a přijímali taková rozhodnutí, jež vyhovovala celé iberské monarchii, nikoliv jen Portugalsku, ale rozbourené portugalské emoce to dále jitrilo, zvláště když se výsledná nařízení nemusela vždy shodovat s portugalskými zájmy.

V neposlední řadě lidé směřovali do geograficky bližší, klimaticky příznivější a díky prudce se rozvíjejícímu cukrovarnictví mnohem přitažlivější Brazílie. Jestliže kolem roku 1600 bychom tam napočítali již přes 30 000 bílých kolonistů, jejichž počet nadále stoupal, v celém Orientu bychom ve stejné době našli jen polovinu tohoto množství, tedy asi

³⁸ VAN VEEN, E.: Decay or defeat?, s. 91.

³⁹ Menší veslová loď s plachtou určená pro příbřežní plavbu. Portugalci ji v Indii užívali od druhé dekády 16. století. Sloužila především k průzkumu, náhlým přepadům a transportu. V průběhu 16. století její využití stouvalo, což dokládá portugalskou adaptaci na místní podmínky, protože s domorodými soupeři se obvykle střetávali v mělčích pobřežních vodách nevhodných pro velké plachetnice.

⁴⁰ MURTEIRA, André: Os primeiros bloqueios neerlandeses de Goa 1604–1623. *Revista de Cultura*, 2010, č. 36, s. 132; MURTEIRA, André Alexandre Martins: A guerra naval luso-neerlandesa na Ásia no século XVII e a revolução militar. *Análise Social* LIV, 2019, č. 230, s. 68–72; VAN VEEN, E.: *Decay or defeat?*, s. 174; SILVA, Luiz Geraldo: Cooperar e dividir: mobilização de forças militares no Império Português (séculos XVI e XVII). In: DORÉ, André – LIMA, Luís Filipe Silvério – SILVA, Luiz Geraldo (org.): *Facetas do império na história: conceitos e métodos*. São Paulo 2008, s. 266.

⁴¹ PINTO, Paulo Jorge de Sousa: *Portugueses e malaios: Malaca e os Sultanatos de Johor e Achém 1575–1619*. Lisboa 1997, s. 69; *Documentos Remetidos da Índia ou Livros das Monções*, V. Lisboa 1880–1936, s. 276–277.

⁴² SUBRAHMANYAM, Sanjay: Holding the World in Balance: The Connected Histories of the Iberian Overseas Empires 1500–1640. *The American Historical Review* 112, 2007, č. 5, s. 1359–1385.

12 000 až 16 000, a to včetně luso-asijských míšenců.⁴³ Počet bojeschopných mužů portugalské národnosti nebo alespoň portugalského původu pak v Asii zřejmě nikdy nepřesáhl hranici 9 000 nebo 10 000.⁴⁴ Ve 20. letech 17. století dorazilo do Indie kvůli ztroskotání nebo pirátským útokům jen 36 z 60 plavidel, které opustily Lisabon.⁴⁵ V té době proto z Lisabonu do Indie přijíždělo jen 850 mužů ročně, ačkoliv kolem roku 1600 to byl ještě trojnásobek. Po roce 1619 již nepřiplouvaly posily na Filipíny přímo ze Španělska, protože španělská Koruna v ostrovech spatřovala spíše misijní základnu než vítanou obchodní stanici pro nákup čínského hedvábí, japonského porcelánu nebo orientálního koření, který si pro sebe snažili vyhradit Portugalci.⁴⁶

Úbytek lidských sil však není radno přiliš přeceňovat, protože Nizozemci mohli v Asii počítat zhruba se stejným počtem mužů, byť nelze popřít, že tato rovnováha se postupně vychylovala v jejich prospěch. V 80. letech 17. století pobývalo v Asii ve službách VOC asi 22 000 Nizozemců, ale jen 12 000 Portugalců.⁴⁷ Kromě toho Portugalci těžili z existence stabilních komunit osadníků, třebaže nepočetných, tvořených převážně luso-asijskými míšenci, takže již první nizozemský generální guvernér Pieter Both (1609–1614) doporučoval roku 1612 Radě XVII, aby na Východ posílala kolonisty,⁴⁸ což později (1618) požadoval i jeho nástupce Jan Pieterszoon Coen.⁴⁹ K masivnímu příchodu kolonistů však nedošlo, protože VOC jim nechtěla umožnit výraznější podíl na obchodu. Nemusela toho však příliš litovat, poněvadž disponovala vysokým kapitálem, díky němuž si mohla obstarat dostatek vojáků a nebyla nucena spoléhat se na osadníky.⁵⁰

Navzdory oficiální rétorice VOC byly navíc její akce proti Portugalcům od počátku druhé dekády až do konce 30. let 17. století jen malého rozsahu. Pozdní nizozemský útok na portugalské pozice na březích Arabského moře, Cejlonu a Bengálského zálivu, který byl zahájen ve druhé polovině 30. let 17. století a je spojen se jménem generálního guvernéra Antonise (též Antonia) van Diemen (1636–1645), však neznamenal, že by k dílčím portugalským územním ztrátám v těchto regionech nedocházelo již v předcházejících letech. To jen dokládá, že nizozemský tlak nezpůsobil zhroucení portugalské moci v Orientu sám o sobě. Vždyť o jejich pozice v Bengálském zálivu, na Arabském poloostrově a v Perském zálivu připravily Portugalce rozličné domorodé síly – přístav Syriam na území barmského státu Arakan ovládl panovník jiné barmské říše Taunngu jménem Anaukpetlun (1612–1613), perský přístav Hormuz kapituloval po anglo-perském obléhání (1622), bengálské Huglí (dnes předměstí Kalkaty) dobylo vojsko Mughalů (1632),

⁴³ PEARSON, M. N.: Os Portugueses na Índia, s. 147–148; DIFFIE, Bailey W. – WINIUS, George Davison: *A fundação do império português 1415–1580*, II. Lisboa 1993, s. 106; SUBRAHMANYAM, Sanjay – THOMAZ, Luís Filipe F. R.: Evolution of Empire : The Portuguese in the Indian Ocean during the sixteenth century. In: TRACY, James D. (org.): *The Political Economy of Merchant Empires*. Cambridge – New York 1991, s. 322–323.

⁴⁴ BOXER, Ch. R.: *Império*, s. 75.

⁴⁵ VAN VEEN, E.: Decay or defeat?, s. 229.

⁴⁶ VALLADARES, Rafael: *Castilla y Portugal en Asia (1580–1680)*. Madrid 2000, s. 7–9, 35.

⁴⁷ V 80. letech 17. století pobývalo v Asii asi 22 000 Nizozemců, ale jen 12 000 Portugalců. Srov. GAASTRA, F. S.: *The Dutch East India Company*, s. 84–85.

⁴⁸ COOLHAAS, W. Ph. (ed.): *Generale Missiven van Gouvernere-generaal en Raden van Indië aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*, I. Den Haag 1960, s. 10.

⁴⁹ JONGHE, K. J. de (ed.): *De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië*, IV, s. 111.

⁵⁰ BETHENCOURT, Francisco: Low cost empire: interaction between the Portuguese and local societies in Asia. In: VEEN, Ernst van – BLUSSÉ, J. L. (org.): *Rivalry and conflict : European traders and Asian trading networks in the 16th and 17th centuries*. Leiden 2005, s. 125–126.

arabského Maskatu se zase již v éře zřetelného portugalského úpadku zmocnil ománský imám (1650) a přístav São Tomé de Meliapor (Majiláppúr) obsadil ke konci portugalsko-nizozemského konfliktu sultán muslimské Gólkondy (1662).

Není však sporu o tom, že nizozemské obchodní i válečné loďstvo bylo v 17. století největším na světě. V roce 1610 měla VOC, největší obchodní společnost své doby na světě, v Asii k dispozici devět lodí, 600 vojáků a sedm pevností a všechna tato čísla se rok od roku zvyšovala.⁵¹ Krátce nato vzrostly tyto počty na 40 lodí a 2500 vojáků.⁵² Již v roce 1623 bychom napočítali 90 lodí, 2 000 vojáků a dvacet pevností.⁵³ V období od roku 1602 do roku 1655 vyslaly Spojené provincie nizozemské, zvané též Nizozemská republika, do Asie celkem 655 lodí a 120 000 mužů.⁵⁴ Takové síle nebyli Portugalci schopni čelit, zvláště když jim neustále chronicky chyběli lidé, lodě i finance. V letech 1629–1635, tedy za působení místokrále Miguela de Noronha, hraběte z Linhares (1629–1635), přišli v Orientu o neuvěřitelných 155 plachetnic, asi 1 500 vojáků a zboží v hodnotě 5 500 000 *cruzados*, což pro ně byly naprosto nenahraditelné ztráty. V roce 1633 si místokrál Miguel de Noronha stěžoval králi: *Co zmůže šest galeon a dvě pinasy proti dvaceti, třiceti nebo i více nepřátelským karakám?*⁵⁵

Již místokrál Francisco da Gama (1597–1600, 1622–1628) doporučoval počátkem 20. let 17. století vyklizení nevýnosných osad a uzavření míru s Nizozemci i za cenu toho, že by získali možnost podílet se na obchodu s Asií.⁵⁶ V roce 1630 napsal místokrál Miguel de Noronha, hrabě z Linhares, do Lisabonu, že s jednou flotilou dorazí do Indie *méně než 100 mužů, ale v současné době bychom jich potřebovali více než 1 000 každý rok*.⁵⁷ V roce 1634 zoufale sděloval panovníkovi, že k obraně *Estado da Índia* by bylo třeba alespoň 7 000 mužů, avšak on jich má k dispozici jen 3 000.⁵⁸ Navíc znechuceně konstatoval, že celá polovina všech vojáků přivážená karakami a galeonami z Lisabonu vstupuje v Góe do místních klášterů.⁵⁹ Počet duchovních tak ve městě převyšoval množství vojáků. Církev od samého počátku portugalské zámořské expanze úzce spolupracovala s Korunou, již svým christianizačním úsilím pomáhala mezi domorodci získávat spojence. Tato spolupráce probíhala na bázi Královského patronátu (*Padroado Régio, Padroado Real*), který portugalskému králi výměnou za finanční a materiální podporu poskytoval rozhodující vliv na řízení církevní hierarchie v zemi a fakticky z něj činil *papežského nuncia* či *papežského vikáře*. Duchovní vystupovali jako *první conquistadoři*.

V boji proti kalvinistickým Nizozemcům odmítajícím římskokatolickou víru již ze samé podstaty se však církev stávala kontraproduktivní zbraní. Polykala totiž nemalé finanční částky ze státní pokladny, vydávala je neúčelně na stavbu přílišného množství kostelů a klášterů a odmítala odvádět nazpět jakékoliv poplatky. Enormní vliv církve místokrál

⁵¹ VAN VEEN, E.: VOC strategies, s. 87.

⁵² BOXER, Ch. R.: Morskie imperium, s. 80.

⁵³ VAN VEEN, E.: Decay or defeat?, s. 193.

⁵⁴ BOOGAART, Ernst van den – EMMER, Pieter C. – KLEIN, Peter – ZANDVLIET, Kees: *La expansión holandesa en el Atlántico 1580–1800*. Madrid 1992, s. 34.

⁵⁵ DISNEY, A. R.: Twilight, s. 65.

⁵⁶ VALLADARES, R.: Castilla, s. 47.

⁵⁷ COATES, Timothy J.: *Degredados e Órfãs: colonização dirigida pela Coroa no império português 1550–1755*. Lisboa 1998, s. 124.

⁵⁸ DISNEY, A. R.: Twilight, s. 66.

⁵⁹ Tamtéž, s. 21.

Miguel de Noronha, hrabě z Linhares, dokonce považoval za hrozbu pro stabilitu *Estado da Índia*, a proto roku 1631 doporučoval omezit počet duchovních na pouhou čtvrtinu dosavadního stavu. Král již roku 1615 zakázal stavbu nových klášterů a v roce 1617 nařídil, aby každý církevní řád vysílal do Asie maximálně šest mnichů ročně. Roku 1632 pak požádal arcibiskupa z Góy, aby dohlédl na to, že do církevních řádů nebude přijímáno více uchazečů, než je nezbytně nutné. Jednalo se totiž o dosti ožehavé téma. Vždyť šíření křesťanské víry legitimizovalo portugalskou zámořskou expanzi.⁶⁰ V roce 1636 král místokráli Pêrovi da Silva (1635–1639) navrhl jinou možnost, jak vyřešit problém s nedostatkem vojáků – doporučil mu udělit pardon všem portugalským poddaným, kteří dezertovali z královské služby nebo byli vyhoštěni kvůli spáchání nějakého trestného činu (*chamins*, *arrenegados*, *alevantados*, *homiziados*) a ve vysokém počtu 5000 mužů působili v oblasti Bengálského zálivu a Insulindie, aby je tak přesvědčil k návratu.⁶¹ V Góe bylo v této těžké době k dispozici jen 1000 vojáků. Amnestie však zásadní změnu nepřinesla, stejně jako předcházející amnestie z let 1596–1597, 1601, 1606 a 1615.

Nizozemcům se v Insulindii nebyli schopni postavit nejen Portugalci, ale ani Angličané. Anglické obchodní aktivity tam byly v roce 1623 násilně utlumeny popravením 10 zaměstnanců anglické Východoindické společnosti (*East India Company*, EIC) na ostrově Ambon za údajnou zradu namířenou proti Nizozemcům (tzv. ambonský masakr), s nimiž roku 1619 uzavřeli dohodu o spolupráci. Angličané si podrželi jen faktorii v Bantamu (do roku 1682).⁶² Tzv. srdečnou dohodu o příměří mezi Angličany a Portugalci, uzavřenou roku 1635 v Góe, tak lze chápat jako snahu obou národů účinnějším způsobem čelit společnému nepříteli.⁶³ Na Nizozemce bylo navíc pohlíženo jako na *rebely*, zatímco tradice portugalsko-anglického spojení sahala již do poslední třetiny 14. století. Dohoda ukončila vzájemné střety v rámci asijského kontinentu, datující se již do počátku 17. století, a umožnila Portugalcům přepravovat zboží na anglických lodích, které nizozemské patroly většinou nechávaly proplout. Smlouva byla podepsána v návaznosti na španělsko-anglickou madridskou dohodu z roku 1630, jež se ale netýkala Asie.

Místokrál Miguel de Noronha, hrabě z Linhares, smlouvu s Angličany uzavřel z vlastní iniciativy a bez výslovného královského souhlasu, ale o její vhodnosti se v Radě pro Portugalsko a ve Státní radě debatovalo již počátkem 20. let 17. století.⁶⁴ Bez dostatečné vojenské podpory z Evropy totiž Portugalci nebyli schopni čelit současně anglickému a nizozemskému tlaku. Vojenská pomoc navíc byla v nedohlednu, protože španělská Koruna preferovala obranu evropského jádra říše a španělských i portugalských držav v Americe. Kromě toho nemínila vysílat na Východ flotily, aniž by za to od portugalské správy obdržela nějaké ústupky v obchodní či misijní rovině. Portugalci je však kategoricky odmítali, takže jedinou možností pro ně představovala dohoda s Angličany. Tím sice prakticky rezignovali na své zájmy v prostoru Perského zálivu, ale ten už byl pro

⁶⁰ FARIA, Patricia Souza de: Mais soldados e menos padres: remédios para a preservação do Estado da Índia (1629–1636). *História Unisinos* 16, 2012, č. 3, s. 358, 361–362, 366–367.

⁶¹ Torre do Tombo. *Livros das Monções*, č. 13, fol. 25, 29. 1. 1636.

⁶² GUERREIRO, Luís Ramalhosa: O declínio português no Índico e a hegemonia holandesa (1596–1650). *Clio*, 2004, č. 10, s. 119.

⁶³ Z portugalské strany byla chápána jen jako dočasný ústupek, neboť Portugalci vůči Angličanům rezignovali na své monopolní nároky. Nakonec však byla potvrzena londýnskou smlouvou z roku 1642. Již v roce 1631 byla podepsána mírová smlouva také mezi Portugalci a Dány, ale ta neměla pro omezené dánské mocenské ambice v asijských vodách tak zásadní dopad.

⁶⁴ *Documentação Ultramarina Portuguesa*, II. Lisboa 1962, s. 314–315.

ně ve skutečnosti stejně ztracen. Příměří z Góy tak symbolizovalo neúspěch reformního úsilí, které se v *Estado da Índia* ve 20. a 30. letech 17. století pokoušela prosadit španělská Koruna. To způsobilo, že zhroucení *Estado da Índia* se stalo jen otázkou času, jak ukázala nizozemská ofenziva proti centru jeho moci v západní části Indického oceánu po roce 1636.⁶⁵

Nizozemská ofenziva

V roce 1612 Portugalci přišli v nizozemský a především v anglický prospěch o dominantní postavení v Gudžarátu, kde se mughalské autority snažily těžit z evropské rivality, a roku 1622 ztratili po perském obléhání, podpořeném anglickou flotilou, svou hlavní tvrz v Perském zálivu, Hormuz. Oslabení pozice v Gudžarátu bylo pro Portugalce těžkou ranou, protože obchod s tímto regionem tvořil klíčovou součást jejich obchodního systému – poskytoval jak látky důležité k nákupu indonéského koření, tak potraviny pro Góu. Hormuz byl jakožto strážce vstupu do Perského zálivu původně jednou z nejvýznamnějších portugalských stanic v Asii, ale kolem roku 1617 v něm objem obchodu dramaticky poklesl. Portugalci však nadále kontrolovali ománský Maskat, do něž dodávali zboží přes základnu v indickém Sindhu, i když z ekonomického hlediska bylo jejich působení v regionu již spíše ztrátové. Příčinou byla stále výraznější militarizace. V roce 1630 se tak v Maskatu nalézalo o 240 % více vojáků než v roce 1603. Na Malabárském pobřeží Indie, na Cejlonu a na svahilském pobřeží východní Afriky však portugalské postavení zůstávalo neotřesitelné.

Teprve nizozemský generální guvernér Antonis van Diemen přišel v polovině 30. let 17. století s plánem útoku na srdce *Estado da Índia*. Soustředěnou ofenzivu vedl z hlavní základny VOC v Batávii na Jávě, tedy z východu na západ. Portugalské državy v Asii tak měly být Nizozemci obsazovány přesně v opačném směru, než v jakém byly v průběhu portugalské expanze v 16. století zakládány. Van Diemen zahájil boje v roce 1636, aniž se obtěžoval informovat o tom ředitele VOC v Amsterdamu. Ti v té době díky zvyšujícím se ziskům již začínali preferovat mírovou politiku před válečnými akcemi, poněvadž *pro VOC by zapojení do dalších válek bylo nebezpečné, bezúčelné a nákladné*.⁶⁶ Jestliže v prvních dvou dekádách své existence VOC prakticky nevyplácela dividendy a musela se spoléhat na značnou finanční podporu ze strany Generálních stavů, které jí poskytovaly subsidie, od počátku 30. let 17. století se situace začala pozvolna měnit. VOC si monopolizovala obchod s muškátovým ořechem a květem (1621), vytlačila Angličany z Moluk (1623) a výrazněji se prosadila na japonském trhu (po roce 1635). Přesto násilí mělo i nadále zůstat význačným prostředkem k podpoře cílů VOC. V některých dobách vedla více než deset válek najednou.⁶⁷

V roce 1640 Van Diemen obhajoval svévolné zahájení války tím, že *pokud chceme dobře sloužit Společnosti, nemůžeme čekat na rozkazy*.⁶⁸ Základní složkou jeho strategického plánu byla každoroční blokáda samotného centra portugalské říše – indické Góy (v portugalské moci od roku 1510). Ta se poprvé uskutečnila již roku 1622, ale její hlavní fáze trvala od roku 1636 až do roku 1644. I když zcela nepřerušila dopravu po trase *Carreira*

⁶⁵ DISNEY, A. R.: Twilight, s. 149–153; VALLADARES, R.: Castilla, s. 55–57.

⁶⁶ VAN VEEN, E.: Decay or defeat?, s. 199.

⁶⁷ Tamtéž, s. 163–166, 205.

⁶⁸ Tamtéž, s. 201.

da Índia, značně znesnadňovala jak rozvoj obchodu mezi Lisabonem a Indií, tak rozkvět portugalského vnitroasijského obchodu. Nemenší význam mělo rovněž omezení přísunu posil z Evropy. Vzhledem k tomu, že plavba do Góy a z Góy byla poplatná systému monzunů, byla nizozemská blokáda jen sezonní. Góa byla námořní cestou jen obtížně dosažitelná zhruba od června do srpna, tedy v období vrcholících monzunových dešťů, ale nizozemská flotila se před ní pohybovala jen od listopadu do března. Postrádala totiž na západním pobřeží Indie bezpečné kotviště. Vládce sousedního muslimského sultanátu Bídžapur Ádil Šáh (Ádil Chán) sice Nizozemcům roku 1637 umožnil vybudovat si základnu v rybářské vesničce Vengurla (též Wingurla), ale tamější přístav nebyl příliš kvalitní, takže jejich plachetnice v něm v období monzunových dešťů nemohly bezpečně kotvit. Portugalci tak měli čas zhruba tři měsíce, až do června, aby z Góy vyslali své lodě do Lisabonu. Jednalo se však o období, jež k plavbě do Evropy nebylo příliš vhodné, a proto mnohé lodě během cesty ztroskotaly.⁶⁹

Nizozemci si zprvu dělali naděje, že by se Góy mohli dokonce vojensky zmocnit, ale nepodařilo se jim získat si důvěru Ádil Šáha, jehož podpora ze souše byla pro případné obléhání klíčová. Tento panovník si totiž uvědomil, že by jen vyměnil dábla, kterého již zná, za jiného dosud neznámého.⁷⁰ V první polovině 40. let 17. století se pak situace Góy z pohledu jejího spojení s Lisabonem ještě více zlepšila díky mnohem většímu užívání menších lodí, které byly schopny snáze proplout hradbou mohutných nizozemských plachetnic, případně mohly zakotvit v Kóčínu na Malabárském pobřeží, jehož přístav byl mělčí a nehodil se pro příliš velká plavidla. V této době proto vzrostl význam Kóčínu, kam se přesunula velká část portugalských aktivit z Góy. Město tak dočasně nabylo podobného významu, jakému se těšilo v počátcích portugalské expanze začátkem 16. století. Počet karak tehdy klesl na pouhých 9,5 % všech lodí, které Portugalci na trase *Carreira da Índia* využívali.⁷¹ Navíc do Góy bez nejmenších potíží pronikaly drobné veslice z Kannarského pobřeží (též pobřeží Kanará) nebo z Basseinu s nákladem zboží i zásob. V neposlední řadě nikým neohrožovány v přístavu spouštěly kotvy anglické plachetnice, na jejichž palubách se nalézaly i portugalské komodity.⁷²

Přestože blokáda způsobila Portugalcům jen omezené ztráty a Nizozemce stála nemalé finanční prostředky, Portugalci ji nedokázali prolomit, protože nedostatek financí jim bránil ve vybudování početného loďstva. Na asijském jevišti to vedlo k pádu jejich tvrzí na Cejlonu a v Malakce, kam Portugalci nemohli vyslat záchranné flotily.⁷³ Neměli sice k dispozici nikterak početné síly, ale i menší podpora mohla hrát při obraně jejich opěrných bodů rozhodující roli. Na ofenzívu však nemohlo být ani pomyšlení. Tomu, že by snad měl z Lisabonu dorazit nějaký vyšší počet vojenských jednotek, který by následně mohl být odeslán do exponovaných regionů, totiž nikdo příliš nevěřil. Ve stejné době (1630–1654) probíhaly těžké boje nejen v Asii, ale i na druhém konci světa – v severovýchodní Brazílii s centrem v provincii Pernambuco. Ta od přelomu 70. a 80. let 16. století, zvláště pak v letech 1585–1600, ekonomicky mohutněla a přitahovala stále větší pozornost portugal-

⁶⁹ BARENDSE, René: Blockade: Goa and its Surroundings 1638–1654. In: VEEN, Ernst van – BLUSSÉ, J. L. (org.): *Rivalry and conflict: European traders and Asian trading networks in the 16th and 17th centuries*. Leiden 2005, s. 254.

⁷⁰ Tamtéž, s. 240–244.

⁷¹ GODINHO, Rui Landeiro: *Carreira da Índia: aspectos e problemas da torna-viagem*. Lisboa 2005, s. 138.

⁷² BARENDSE, R.: Blockade, s. 255–256.

⁷³ VAN VEEN, E.: Decay or defeat?, s. 201.

ské Koruny. Výnosnější zprvu ještě stále zůstávala Asie, která v roce 1588 představovala zdroj 24 až 26 % zisků Koruny, zatímco v případě Brazílie to bylo toliko mezi 2,3 až 3,3 %. Ještě ve 20. letech 17. století na tom byla Asie stále o něco lépe.⁷⁴ Význam Brazílie však prudce stoupal, stejně jako počet jejích bílých kolonistů, kterých se tam okolo roku 1600 nalézalo 30 000 a kolem roku 1612 již na 50 000,⁷⁵ zatímco v *Estado da Índia* jich žilo jen 7 000 až 12 000.⁷⁶ Brazílie se tak postupně stala hodnou většího zájmu i urputnější obrany ze strany Koruny než Asie.

Již od 20. let 17. století začínalo být zřejmé, že válka na více frontách je z finančního a materiálního hlediska pro Portugalce dlouhodobě neudržitelná. Impérium zkrátka nebylo možné uhájit jako celek.⁷⁷ Dvůr v Lisabonu to pochopil definitivně koncem 40. let 17. století, kdy se rozhodl fakticky obětovat asijské državy a bránit rentabilnější Brazílii, nebo lépe řečeno obchodní síť v atlantském prostoru, poněvadž jihoamerické osady byly ekonomicky silně provázány se středozápadní Afrikou.⁷⁸ *Estado da Índia* se mezitím stejně změnil v *kolos, který nepřináší žádné zisky*.⁷⁹ Naproti tomu obchod s brazilským cukrem poskytoval Portugalsku kolem roku 1649 již plnou třetinu celkových ročních příjmů. Bylo zřejmé, že kontrola Brazílie byla pro Portugalsko naprosto klíčová a že to byl právě prodej tamějšího cukru, co umožňovalo financovat portugalské válečné akce.⁸⁰ Inklinace Koruny k Brazílii je však patrná již od 30. let 17. století. V roce 1638 vedl Fernando Mascarenhas k brazilským břehům nakonec neúspěšnou záchrannou expedici o síle 41 lodí a 5 000 mužů. Naopak do Orientu bylo mezi lety 1636–1639 vysláno pouze několik plachetnic s 500 muži na palubách.⁸¹ Tamější portugalské úřady navíc nebyly schopny posily zaplatit, a proto se stávalo, že lodě hnily v docích a vojáci se bouřili nebo dezertovali. Skrovná vojenská podpora se tak rozplývala vničeč. Ve 30. letech 17. století došlo ve srovnání s předcházejícími 20 lety k poměrně drastickému poklesu počtu korábů vyplouvajících z Lisabonu. Jestliže mezi lety 1611–1630 opustilo město v ústí Teja celkem 126 lodí, ve čtvrté dekádě 17. století to bylo pouhých 33 plavidel.⁸² Navíc došlo k prudkému nárůstu ztrát plavidel na trase *Carreira da Índia* z 50 % ve 20. letech na 76 %.⁸³

⁷⁴ JOHNSON, Harald B.: La colonización portuguesa del Brasil (1500–1580). In: BETHELL, Leslie (ed.): *Historia de América Latina*, I. Barcelona 1990, s. 233.

⁷⁵ NIZZA DA SILVA, Maria Beatriz – JOHNSON, Harald B.: *O Império Luso-Brasileiro 1500–1620*. Lisboa 1992, s. 290.

⁷⁶ THOMAZ, L. F. F. R. – SUBRAHMANYAM, S.: Evolution of Empire, s. 322–323.

⁷⁷ WINIUS, George Davison: India or Brazil? : Priority for Imperial Survival in the Wars of the Restauração. In: *Studies on Portuguese Asia 1495–1689*. Aldershot 2001, s. 8–9.

⁷⁸ SUBRAHMANYAM, Sanjay: Portugal no Jogo das Lutas Interimperialistas (finais do Século XVI–Primeira Metade do Século XVII). In: ALBUQUERQUE, Luís de (org.): *Portugal no Mundo*, I. Lisboa 1989, s. 75–76.

⁷⁹ MELLO, Evaldo Cabral de: *O negócio do Brasil : Portugal, os Países Baixos e o Nordeste 1661–1669*. Lisboa 2001, s. 58.

⁸⁰ SCHWARTZ, Stuart B.: Prata, açúcar e escravos: de como o império restaurou Portugal. *Tempo* 12, č. 24, s. 221–223.

⁸¹ PEARSON, M.N.: Os Portugueses na Índia, s. 148.

⁸² SUBRAHMANYAM, S.: O Império, s. 232.

⁸³ COSTA, Leonor Freire: Portuguese Resilience in Global War: Military Motivation and Institutional Adaptation in the Sixteenth- and Seventeenth- Century Cape Route. In: COPPOLARO, Lucia – MCKENZIE, Francine: *A Global History of Trade and Conflict Since 1500*. Basingstoke 2013, s. 52.

Válka na Cejlonu

Estado da Índia se tak musel obejít bez výraznější podpory z Evropy. Zmiňovaná námořní blokáda Góy měla oslabit portugalské pozice v Indickém oceánu v době, kdy Antonis van Diemen plánoval útok na portugalské državy na Cejlonu a obsazení Malakky. Nizozemská intervence do záležitostí na Cejlonu byla předznamenána tzv. kandyjskou smlouvou, uzavřenou roku 1638 nizozemským admirálem Adamem Westerwoldem s vládcem horského království Kandy v centru ostrova Rádžasinhou II. Společným cílem bylo vytlačení Portugalců z ostrova. Kandyjský král měl VOC za vojenskou pomoc platit ve skořici a dalších produktech místního zemědělství. VOC si současně zajistila monopolní právo na většinu těchto produktů a získala právo bezcelního obchodu. Cejlon lákal Nizozemce nejen tím, že oplýval hojností mimořádně kvalitní skořice, slonů a perel, ale také faktem, že se nacházel na strategicky nesmírně výhodném místě. Tato pozice jej vlastně stavěla do role předstunutého opevnění portugalských přístavů na Malabárském pobřeží Indie.

Nizozemský kapitán Joris van Spilbergen sice se sinhalským soupeřem Portugalců na Cejlonu navázal přátelské styky již v roce 1602, ale již příštího roku 1603 porušení komplikovaných pravidel ceremoniálu viceadmirálem Sebaldem de Weert ochladilo vzájemné vztahy a odsunulo nizozemsko-sinhalskou dohodu o více než 30 let. Weert zřejmě jednal v opilosti, tak příznačně pro nizozemské vojáky a námořníky 17. století. Navíc došlo k zabití posvátné krávy opilými nizozemskými námořníky a k neshodám ohledně společného postupu proti Portugalcům.⁸⁴ Teprve katastrofální portugalská porážka u Randenively v roce 1630, kterou je možné srovnat s důsledky vojenského fiaska u Mamory (1515) pro portugalskou politiku v Maroku a která byla následována dalším nezdařením u Gannoruvy roku 1638, otevřela Cejlon nizozemské expanzi. S konečnou platností totiž ukončila portugalské pokusy o kontrolu vnitrozemí ostrova a o jeho úspěšné osídlení, jehož výsledky byly relativizovány takřka neustálým válečným stavem a omezenými populačními zdroji.

Naprosto zásadní význam pro prosazování nizozemských zájmů na Cejlonu měla zmíněná kandyjská smlouva. Jazyková bariéra nutila nizozemské velitele jednat se sinhalskými spojenci v portugalské, což mělo za následek dvojí vyhotovení dohody. Obě verze se však od sebe lišily, a to ve zcela zásadním bodě. Zatímco Rádžasinha II. se domníval, že veškeré državy dobyté Nizozemci na portugalském nepříteli mu budou okamžitě navráceny jakožto právoplatnému majiteli, Nizozemci jejich vydání podmiňovali předchozím uhrazením dluhů kandyjským králem. To se do budoucna stalo základem vzájemných neshod a nakonec i otevřeného nepřátelství.⁸⁵

Zmíněné neshody se přitom projevíly již poměrně záhy. Poté, co se nizozemská eskaдра postupně zmocnila portugalských přístavů Batticaloa (1638), Trikunámale (1639), Negombo a Gálle (1640), kandyjský král rezolutně požadoval jejich postoupení, což však nizozemská strana podminila uhrazením Rádžasinhových dluhů a konečným vytlačení Portugalců z ostrova. Pro Cejlon byl v roce 1640 dokonce jmenován nizozemský guvernér, který se usadil v Gálle, strategicky položené na námořní trase na východ do Insulindie. Uzavření portugalsko-nizozemského příměří v červnu 1641 v Haagu na deset let, které bylo přímým důsledkem sesazení španělského krále Filipa IV. (v Portugalsku jako Filip III.) z portugalského trůnu v prosinci 1640 a jeho nahrazení vévodou z Bragançy

⁸⁴ ANTHONISZON, Richar Gerald: *The Dutch in Ceylon*. Colombo 2003, s. 18–25.

⁸⁵ CODRINGTON, Humphry William: *A Short History of Ceylon*. London 1929, s. 117–118; SILVA, Chandra Richard de: *The Portuguese in Ceylon 1617–1638*. Colombo 1972, s. 63–155; SILVA, O. M. Cosme da: *Fidalgos in the Kingdom of Kotte, Sri Lanka 1505–1656: The Portuguese in Sri Lanka*. Colombo 1990, s. 210–241.

Janem IV. – portugalské restaurace –, pokládal Rádžasinha II. za zradu ze strany svého spojence, byť Nizozemci jej do dohody zahrnuli, a zareagoval na to uzavřením míru s Portugalskem (1647).

K portugalské restauraci (1640) došlo především pro odpor politicky marginalizované portugalské nižší a střední šlechty z venkovského a provinciálního prostředí k centralizačním reformám španělské Koruny, doprovázeným jejími rostoucími vojenskými a finančními požadavky a prosazovaným autoritářským způsobem. Zmíněná šlechta odmítala vměšování španělských úřadů do záležitostí Portugalska a jeho říše a naopak volala po účinnější obraně zámořských držav. Neusilovala tak o změnu stávajících pořádků a sociálního řádu, nýbrž o zajištění vlastní politické budoucnosti. Nebyla to tedy revoluce, nýbrž obyčejný státní převrat.⁸⁶ Ten byl přijat kladně ve většině portugalských zámořských držav, rovněž nespokojených se španělským režimem, i když se primárně neuskutečnil kvůli nim samotným. Nejistota panovala jen v oblastech styku se španělským impériem, kde se v předcházejících desetiletích utvořila v ekonomické rovině vzájemná symbióza, byť nelegální. V jižní Brazílii portugalské kolonisté získávali přes španělské Buenos Aires bolívijské stříbro výměnou za africké otroky. Macao zase těžilo z obchodních kontaktů s filipínskou Manilou, přes kterou na Dálný východ proudilo stříbro z mexického Acapulka. Zásobování marockých tvrzí v Gibraltarském průlivu pak záviselo na dodávkách ze španělské Andalusie. Nakonec však loajalitu španělským Habsburkům zachovala jen marocká města Ceuta (1641) a dočasně Tanger (1641–1643), protože ostatní regiony preferovaly flexibilnější portugalský správní systém s vysokou mírou autonomie pro periferii před španělským centralismem. Španělsko jim navíc (s výjimkou Ceuty) odmítlo poskytnout významnější podporu, dokud opět nezíská kontrolu nad evropským Portugalskem, i když Portugalsko, zbavené svých zámořských držav, by nepochybně bylo snadným soustem.⁸⁷ V Asii dynastie Bragança zaznamenala úspěch především díky tomu, že správa portugalské říše zůstala oddělená od španělského impéria, a to navzdory všem pokusům španělské Koruny o jejich vzájemné provázání. Zvláště autonomní postavení trasy *Carreira da Índia* umožnilo pravidelnou komunikaci mezi Lisabonem a Góou a zásobování *Estado da Índia* posilami, byť značně omezenými.⁸⁸

Portugalsko-nizozemské příměří, podepsané v červnu 1641 v Haagu na deset let, bylo sice ratifikováno v Lisabonu již v listopadu téhož roku a v Batávii bylo oficiálně zveřejněno v říjnu následujícího roku 1642, čímž mělo v Asii formálně začít platit, ale přesto na asijských bojištích nevstoupilo v platnost. Důvodem byla neochota představitelů VOC v Asii ukončit slibně se vyvíjející ofenzivu a jejich obavy z restaurace portugalského obchodu. Antonis van Diemen již roku 1640 žádal Radu XVII, aby mu poskytla 4 000 mužů, s nimiž by prý byl schopen vytlačit Portugalce kompletně z Asie.⁸⁹ Portugalci zase bezpodmínečně trvali na navrácení všech svých Nizozemci obsazených zámořských držav, což tito odmítali na základě faktu, že se jich legálně zmocnili na španělském králi.⁹⁰ Ukazovalo

⁸⁶ VALLADARES, Rafael: *Portugal y la Monarquía Hispánica 1580–1668*. Madrid 2000, s. 17–20, 37, 40; SCHAUB, Jean-Frédéric: *Portugal na Monarquía Hispánica*. Lisboa 2001, s. 73–78.

⁸⁷ VALLADARES, R.: Castilla, s. 67, 70–71, 80–81.

⁸⁸ Tamtéž, s. 79.

⁸⁹ GOONEWARDENA, Karunadasa Wijesiri: *The foundation of Dutch power in Ceylon 1638–1658*. Amsterdam 1958, s. 66.

⁹⁰ VAN DE HAAR, Cornelis: *De Diplomatieke Betrekkingen tussen de Republiek en Portugal 1640–1661*. Groningen 1961, s. 21–22.

se tak, že portugalsko-nizozemská shoda nenastane do té doby, než se situace v zámoří vyjasní. Místokrál João da Silva Telo de Meneses, hrabě z Aveiras, znechuceně napsal, že Nizozemci se nechovají jako šlechtici, ale *od přirozenosti tíhnou ke způsobu jednání, jež je vlastní pirátům*.⁹¹

Během tohoto *nestálého válečného míru*⁹² se bojovalo hlavně na Cejlonu. Nizozemci požadovali po Portugalcích odstoupení části provincií Mátara a Sabaragamuva, protože smlouva o příměří hovořila o nutnosti rozdělení území ležícího ve vnitrozemí mezi tvrzemi obou stran. Tento článek byl sice původně zamýšlen toliko pro Brazílii, ale úředníci v Batávii se jej rozhodli vypočítavě vymáhat i v Asii, protože to pro ně bylo výhodné. Vojensky totiž příslušné oblasti nikdy nekontrolovali, ale tímto způsobem na ně mohli získat nárok.⁹³ Jejich význam tkvěl v tom, že v nich rostly husté skořicovníkové háje. Portugalci nizozemské nároky příkře odmítli a naopak nabízel Nizozemcům odkoupení Gálly, ale to zase smetli ze stolu Nizozemci. Roku 1644 Portugalci definitivně ztratili přístav Negombo, který koncem roku 1640 dočasně získali zpět, a Nizozemci tím získali kontrolu nad přístupovou cestou k teritoriu, na němž se pěstovala skořice. Portugalci byli nyní ochotni k podpisu dílčí dohody o příměří v Góe (podzim 1644), jež začala platit počátkem roku 1645. Do nizozemských rukou se tím dostaly hlavní produkční oblasti skořice na jihu a západě Cejlonu – větší část pobřežního pruhu od Kolamby (Kolomba) až po přístav Negombo, provincie Mátara zhruba od řeky Valavé na sever až k řece Bentota a konečně o něco severněji ležící pobřežní tvrz Kalutara.⁹⁴

Boje v Insulindii

Úspěch zaznamenaly nizozemské zbraně i v jihovýchodní Asii, v oblasti *Jižních moří* (*Partes do Sul*), kde se Nizozemci dohodli na spojenectví s malajskými sultanáty Džohore (Johor) z Malajského poloostrova a Aceh ze Sumatry, čímž vychýlili dosavadní rovnováhu sil v regionu. Portugalská Malakka se v důsledku nizozemské konkurence a námořní převahy postupně dostala do politické i ekonomické izolace a po obchodní stránce nezadržitelně upadala. Rok 1615 byl jedním z posledních, kdy do města dorazil náklad moluckého koření, od jehož zdroje se Portugalce Nizozemcům podařilo zcela odříznout.⁹⁵ Roku 1620 tam nebyl k dispozici již takřka žádný sumatránský pepř.⁹⁶ Tamější osadníci se tak museli spokojit s obchodem s méně lukrativním zbožím, nebo se raději věnovat farmaření. Ekonomický přínos Malakky pro pokladnu *Estado da Índia* tak byl od té doby jen minimální. Na druhou stranu dlouho relativně pevné pozice v západní části Indického oceánu Portugalcům umožňovaly nadále dodávat do Insulindie indické bavlněné látky a oklikou nakupovat jak molucký hřebíček, tak především tamější pepř, který se kvůli rozlehle produkční základně Nizozemcům nedařilo monopolizovat. Hlavní trh, který navštěvovali, se nalézal

⁹¹ BARENDSE, R.: Blockade, s. 246.

⁹² Slova nizozemského diplomata Pietera Boreela jednajícího s portugalskými zástupci v Góe. Srov. VINK, Marcus P. M.: The entente cordiale : The Dutch East India Company and Portuguese shipping through the straits of Malacca 1641–1663. *Revista da Cultura* V, 1991, č. 1, č. 13–14, s. 290.

⁹³ VAN DE HAAR, C.: De Diplomatieke, s. 46–47.

⁹⁴ BOXER, Charles Ralph: Portuguese and Dutch Colonial Rivalry 1641–1661. *Studia*, 1958, č. 2, s. 15–18.

⁹⁵ BOCARRO, A.: Década, II, kap. CIII, s. 461.

⁹⁶ *Documentos Remetidos da Índia ou Livros das Monções*, VI. Lisboa 1880–1936, kniha XII, s. 153–154.

v Makassaru na Celebesu (Sulawesi), kde se setkávali s anglickými a dánskými kupci. Díky tomu byli schopni se v Malakce udržet.

Ve druhé a třetí dekádě 17. století Malakka již pouze skomírala pod nizozemskou námořní bloádou jako pouhý stín své bývalé slávy a roku 1636 jen s vypětím všech sil přežila druhé nizozemské obléhání. Její pád byl však jen otázkou času. V lednu 1641 ji Nizozemci po půlročním obklíčení s pomocí vojenských sil ze sultanátu Džohore konečně obsadili. Její obránci byli zdecimováni hladem a epidemiemi – prý byli nuceni pojídat i psy a kočky, aby utišili svůj hlad. Pevnost padla v poslední chvíli, poněvadž nizozemské jednotky již byly zachváceny malárií, cholerou a úplavicí a jejich bojová morálka rychle klesala, takže hrozilo, že konečný úder bude muset být opět odložen.⁹⁷ Ačkoliv portugalský obchod v Malackém a Singapurském průlivu v důsledku intenzivních akcí nizozemských eskader klesal již po roce 1605 a po roce 1633 se prakticky zastavil, Malakka až do svého pádu představovala pro nedalekou Batávii potenciální hrozbu. Byla to zkrátka *kočka, na kterou nebylo radno chytat bez rukavic*.⁹⁸ Pádem Malakky bylo od zbytku portugalských držav prakticky izolováno Macao, takže jeho význam poklesl a Nizozemci o ně pozvolna ztratili zájem, zvláště když se k čínskému zboží dostávali prostřednictvím čínských kupců na Taiwanu a v Batávii.⁹⁹

Klid zbraní

Prerušení bojů na asijském jevišti v letech 1645–1652 a zrušení královského monopolu na obchod s Indií (1642) do určité míry přispěly k oživení portugalského obchodu v Orientu, čehož si byli portugalské politiky v Lisabonu velmi dobře vědomi. Finanční úředník a člen Zamořské rady (*Conselho Ultramarino*) José Pinto Pereira prohlásil, že *nejlepší válka bude ta, která je* (tj. Nizozemce) *přiměje ke konečnému míru*.¹⁰⁰ S tím však byl v portugalských očích neoddelitelně spojen nizozemský odchod ze všech portugalských osad, které se v uplynulých desetiletích dostaly do nizozemských rukou. Portugalce zajímala především Brazílie, tehdy již nepopíratelně ekonomicky nejvýznamnější součást portugalského impéria, jež se z poloviny nacházela v nizozemské moci – pod nizozemskou kontrolou se nalézal celý sever a severovýchod země mezi Maranhãem a řekou sv. Františka. Když Nizozemci nejevili o vyklizení zabraných portugalských pozic zájem a nemínili Brazílii Portugalcům ani prodat, portugalský král Jan IV. se roku 1644 rozhodl, že podpoří revoltu tamějších luso-brazílských osadníků. Ti byli výrazně zadluženi u nizozemské Západoindické společnosti (dále WIC) a své dluhy nebyli schopni splatit. Navíc svým aktivním příspěvkem portugalské Koruně usilovali o uchování svých pozemků, kterých se domohli u nizozemské správy poté, co jejich původní majitelé uprchli před nizozemským vojskem. Král sice se svou podporou zpočátku váhal, protože se obával porušení platného příměří s Nizozemskou republikou a následné nizozemské odvety. Revolta však proběhla úspěšně – propukla v červnu 1645 v brazilské provincii Pernambuco na severovýchodě země a do konce téhož roku omezila nizozemské panství jen na pobřežní osady.¹⁰¹

⁹⁷ VAN VEEN, E.: Decay or defeat?, s. 201.

⁹⁸ BLUSSÉ, J. L. – WINIUS, George Davison: The Origin and Rhythm of Dutch Aggression against the Estado da Índia 1601–1661. In: *Indo-Portuguese History: Old Issues, New Questions*. New Delhi 1984, s. 80.

⁹⁹ COOLHAAS, W. Ph. (ed.): Generale, II, s. 163.

¹⁰⁰ VINK, M. P. M.: The entente, s. 294.

¹⁰¹ MELLO, E. C. de: O negócio, s. 56–57.

Král zároveň (1644) souhlasil s pokusem vytlačit nizozemské síly z Angoly, jež s Brazílií tvořila jakýsi hospodářský tandem, neboť na její plantáže cukrové třtiny dodávala otrockou pracovní sílu. K obsazení Angoly mělo vést posílení portugalské vojenské přítomnosti v regionu. Jistěže se jednalo o protiprávní postup, ale to Portugalcům nevadilo, protože Nizozemci Luandu zabrali neeticky těsně před ratifikací smlouvy o příměří (1641) a v době jeho trvání navíc vyplnili portugalskou osadu na řece Bengo (1643). Salvador Correia de Sá situaci zhodnotil zcela realisticky, když prohlásil, že *válka spočívá ve lstech a úskocích a oni* (tj. Nizozemci) *jich užívají mnoho*.¹⁰² Zvýšené portugalské úsilí v atlantském prostoru vedlo, spolu s finančními problémy WIC a s využitím podpory početné mišenecké populace, k vypuzení Nizozemců z Angoly (1648), ostrova sv. Tomáše (1648) i Brazílie (1654). V Brazílii dokonce vznikaly černošské a indiánské oddíly, jež umožnily zformování skutečné *barevné armády*.¹⁰³ Naproti tomu v Orientu zůstával výsledek dlouhotrvajícího střetu nadále otevřený a nejistý.

Nic nenavštěvovalo tomu, že by příměří mohlo být prodlouženo. Portugalci nechtěli Nizozemcům přenechat ani půl ze své asijské říše, zatímco Nizozemci se toužili jednou provždy zbavit nepříjemné portugalské konkurence. Již v roce 1647 si místokrál Filipe de Mascarenhas stěžoval, že nizozemské lodě vybírají v Malacké úžině poplatky za průjezd, čímž porušují portugalský monopol. Nizozemská strana se hájila tím, že na to má právo, poněvadž chrání tamější vody před piráty mnohem více, než Portugalci vůbec byli schopni. Boje v Asii byly obnoveny po vypršení příměří v roce 1652 a od samého počátku se pro Portugalce nevyvíjely příznivě. V jejich prospěch sice hovořily mírové vztahy s Angličany, ale vzhledem k tomu, že s nimi nebyli schopni navázat užší vojenskou spolupráci a postavit se nizozemskému tlaku společně, oba národy se před nimi nakonec musely sklonit.¹⁰⁴

Přispěla k tomu i změna strategické koncepce v lisabonském ústředí. Ačkoliv portugalské vládní kruhy dlouhá léta tvrdošijně lpěly na rezolutní obraně asijských držav, tak od přelomu 40. a 50. let 17. století jejich pozornost již zcela evidentně poutala převážně Brazílie. V budoucnost *Estado da Índia* sice tehdy věřilo již jen *několik vizionářských fanatiků*,¹⁰⁵ ale vyklizení tamějších osad z prestižních důvodů nepřicházelo v úvahu. To se pochopitelně muselo projevit na omezeném přísunu posil, zvláště když se Portugalsku po zamezení přístupu k japonskému a americkému stříbru nedostávalo kapitálu. Král Jan IV. se proto rozhodl přimět k užší spolupráci s Korunou místní šlechtu. Ta měla více přispívat na obranu říše a podřídit se direktivám z Lisabonu. Postavila se však na odpor a exponenta této politiky, autoritativně vystupujícího místokrále Vaska Mascarenhase, hraběte z Óbidos (1652–1653), sesadila. To s sebou přineslo nevyhnutelné důsledky.

Již roku 1650 ománské vojsko obsadilo poslední významnou portugalskou stanici v oblasti Perského zálivu – Maskat. Jednalo se o vyvrcholení portugalsko-ománské války, zahájené v roce 1636 a Portugalci kvůli nizozemskému tlaku opomíjené. Během 50. let padly portugalské pevnosti Basrúr, Honnávar a Mangalúr na Kannarském pobřeží (též pobřeží Kanará) do rukou *Nájaka* z Ikkeri, vazala muslimského sultanátu Bídžápur, čímž Góa přišla o přímý přístup k produkčním oblastem rýže, bez jejichž pravidelných dodá-

¹⁰² DIAS, Jill: A Interferência Holandesa em Angola e a Luta para a Defesa da Colónia. In: ALBUQUERQUE, Luís de (ed.): *Portugal no Mundo*, I. Lisboa 1989, s. 121.

¹⁰³ BOXER, Ch. R.: Portuguese and Dutch Colonial Rivalry, s. 26.

¹⁰⁴ BARENDSE, R.: Blockade, s. 248–250.

¹⁰⁵ MELLO, E. C. de: O negócio, s. 57–58.

vek nebyla schopna přežít. Ani to však nebylo vše. Hlavní úder měly Portugalcům zasadit nizozemské zbraně.

Závěrečné dějství

V roce 1652 byla obnovena každoroční sezonní blokáda Góy, k níž se v roce 1654 hrozilo připojit obležení bídžápurské armády z pevniny. Portugalské jednotky však její vpád do okolí města odrazily. Nizozemský generální guvernér Johan Maetsuijcker (1653–1678) v roce 1655 nařídil zahájit finální ofenzivu na Cejlonu. Po šestiměsíčním obležení, během kterého se obránci živili i slony, padla roku 1656 Kolamba a dobytím tamilského Jápané (Jaffna) na severu ostrova v roce 1658 se etapa portugalského působení na Cejlonu uzavřela. V nizozemských rukou se tak ocitl veškerý obchod se skořicí. Ve stejné době (1657–1658) Portugalci nuceně vyklidili i přístavy na Koromandelském pobřeží Túttukkudi (Tuticorin) a Nágapattanam (Negapatnam) a Nizozemcům se tak otevřela cesta k obsazení Malabárského pobřeží.

V této části Indie se nalézaly nejstarší portugalské osady v celé Asii. Například v Kóčínu, kterého se Portugalci nikdy nezmocnili silou, a přesto v něm měli jednu z nejpevnějších pozic, byla v roce 1503 vybudována vůbec první portugalská tvrz v Orientu. Než však mohlo dojít k nizozemskému útoku, vyústila v roce 1661 již několik let (od r. 1658) probíhající intenzivní mírová jednání v Haagu v podpis mírové dohody, která byla ratifikována příštího roku 1662. Portugalci se v ní zavazovali vyplatit Nizozemcům vysoké finanční odškodné ve výši čtyř milionů *cruzados* za ztrátu Brazílie, Angoly a ostrova sv. Tomáše a poskytnout jim značné obchodní výsady. Odškodné mělo být vyplaceno prostřednictvím příjmů z prodeje brazilských produktů, zejména pak cukru a tabáku.¹⁰⁶ Nizozemská žádostivost po zámořské expanzi na portugalský úkor ale byla silnější než touha po míru a zásady mezinárodního práva.

VOC toužila po zisku kontroly nad produkcí malabárského pepře a po likvidaci tamějších portugalských držav, odkud mohl kdykoliv hrozit portugalský protiútok na Cejlon, WIC zase vytrvale požadovala návrat svých držav Brazílii. Nizozemci proto ještě před podpisem mírové dohody neváhali přikročit k blokadě ústí Teja (1657), aby si za své brazilské državy vymohli alespoň vyplacení finanční náhrady.¹⁰⁷ Následně v roce 1661 ovládli malabárské město Kollam a krátce poté, již po uzavření smlouvy, v letech 1662–1663 chvatně obsadili malabárské přístavy Kranganor (Kodungallúr), Kóčín a Kananor (Kannanúr, Kannúr). Nizozemci spěchali, poněvadž se obávali, že na portugalské straně vystoupí Anglie, s níž Portugalsko v roce 1661 uzavřelo spojeneckou smlouvu, v jejímž rámci jí za příslibenou pomoc odstoupilo Bombaj. Angličané však Portugalce odmítli vojensky podpořit, a proto místokrál António de Melo e Castro (1662–1666) blokoval předání Bombaje až do roku 1665 a nakonec se mu podařilo vymoci odstoupení jen samotného ostrova, nikoliv i okolních oblastí na pevnině, jak se původně plánovalo.¹⁰⁸ K dobytí portugalských malabárských osad sice došlo až po ratifikaci portugalsko-nizozemské mírové smlouvy z Haagu v roce 1662, ale ještě před její oficiální publikací v průběhu roku 1663, kdy byla také s konečnou platností odvolána nizozemská blokáda Góy. Ovládnutím malabárských přístavních středisek se pod kontrolou VOC ocitla velká část objemu obchodu s pepřem,

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 244–245.

¹⁰⁷ BOXER, C. R.: *Morskíe imperium*, s. 101.

¹⁰⁸ AMES, G. J.: *Renascent Empire?*, s. 169–172.

jež byla dále rozšířena po obsazení Bantamu (1682–1684). Kvůli vysokému počtu produkčních center však nikdy nezískala na obchod s pepřem naprostý monopol – pěstoval se na Malabárském pobřeží, Sumatře, západní Jávě a Malajském poloostrově. Naopak se jí podařilo prosadit monopol na obchod s muškátovým ořechem a květem (1621) a s hřebíčkem (1652), poněvadž dokázala ovládnout jejich produkční oblasti, což Portugalci nikdy nesvedli, a zbavit se konkurenčního obchodního střediska Makassar na Celebesu (1667–1669). Zásadní roli hrál fakt, že se jejich produkce koncentrovala do omezeného prostoru, což usnadňovalo její kontrolu. Naproti tomu *Estado da Índia* se tehdy nalézal v hrozné situaci, kterou jezuitský kněz Manuel Godinho roku 1663 komentoval následovně: *Portugalská Indie ještě nevydechla naposledy jen proto, že nenašla takovou hrobku, jež by byla hodna její dřívější velikosti*.¹⁰⁹ Byla podle něj stromem, z něhož zbyl jen holý kmen, nebo budovou, z níž zůstaly jen ruiny.¹¹⁰

Druhá dohoda z Haagu z roku 1669, upravující poněkud podmínky smlouvy z roku 1661 v portugalský prospěch, pak udělala za prvním globálním konfliktem světových dějin definitivní tečku. Ukončila rovněž přes 150 let trvající iberský *status quo* v zámoří.¹¹¹ Portugalci oficiálně přenechávali nizozemské straně přístavy Kóčín a Kananor, avšak jen jako zástavu do té doby, než uhradí finanční odškodnění. Poté měl být jejich osud vyřešen diplomaticky. K tomu však nikdy nedošlo. Kromě toho si vymohli snížení odškodného ze čtyř na tři miliony *cruzados*, jež měly být spláceny po dobu dvaceti let v podobě soli ze Setúbalu a Alcáceru do Sal a dočasným odstoupením malabárských přístavů Kóčínu a Kananoru místo ze zisků z prodeje brazilského cukru a tabáku, jejichž hodnota neustále klesala v důsledku konkurence z anglických a francouzských karibských ostrovů. Přestože text dohody z roku 1669 nebyl pro Portugalsko příliš příznivý, je třeba si uvědomit, že byl mnohem výhodnější než smlouva z roku 1661 i uvažovaná ujednání z předcházejících let. Portugalci se proto v následujícím období proti Nizozemské republice již nepostavili. Jejich postoj nezměnily ani francouzské návrhy z let 1669–1672 na vojenskou podporu při znovuzískání dřívějších osad během války o Nizozemí (1672–1674), kdy Nizozemci byli nuceni čelit anglo-francouzské koalici. Portugalský král měl totiž pochybnosti o možnostech Francie čelit nizozemské námořní síle v Indickém oceánu. Kromě toho na nizozemské straně stálo Španělsko, s nímž král odmítal riskovat další konflikt, protože ten předchází se uzavřel teprve lisabonským mírem v roce 1668 a znamenal pro Portugalsko definitivní stvrzení jeho nezávislosti.¹¹² Portugalsko se po roce 1669 s Nizozemskou republikou již nikdy fakticky neocitlo ve válečném konfliktu, byť ještě v polovině 18. století Portugalci Nizozemce v Asii považovali za *nesmířitelné nepřátele*.¹¹³

Důsledky konfliktu

Více než šedesátiletá válka s nizozemskými kalvinistickými „heretiky“ připravila římskokatolické Portugalsko o více než 100 let kontrolovaný monopol na obchod s Orientem,

¹⁰⁹ WINIUS, George Davison; VINK, Marcus P. M.: *The Merchant-warrior pacified: the VOC and its changing political economy in India*. Delhi 1991, s. 39.

¹¹⁰ BOXER, Ch. R.: *Império*, s. 153.

¹¹¹ SLUITER, Engel: Dutch Maritime Power and the Colonial Status Quo 1585–1641. *Pacific Historical Review*, 1942, č. 11, s. 41.

¹¹² MELLO, E. C. de: O negócio, s. 268–272; RAU, Virginia: *Estudos Sobre a História do Sal Português*. Lisboa 1984, s. 238–240.

¹¹³ SIM, Teddy: *Portuguese Enterprise in the East: Survival in the Years 1707–1757*. Leiden 2011, s. 181.

kterého se zmocnili Nizozemci. *Estado da Índia* se ocitl v troskách. Oproti asi 50 pevnostem, které tam Portugalsko drželo v 16. století, mu v roce 1669 zbývalo již jen devět tvrzí – ostrov Mosambik, Sofala a Mombasa ve východní Africe, Góa, Damão, Diu, Bassein (Baçaim) a Čaul (Chaul) v Indii a Macao v Číně.¹¹⁴ Kromě nich si Portugalci udrželi již jen východní část ostrova Timor, ostrovy Solor a Flores v Malých Sundách, perskou faktorii Bandar Kung a některé drobnější državy. Celkem se jednalo o šestnáct osad.

Byla to tak pokořující porážka, že za ni Portugalci nebyli ochotni převzít zodpovědnost a svalovali vinu na nezáměr španělské Koruny. Portugalský obchod v Asii však úplně nevymizel, a po roce 1670 dokonce došlo k jeho regeneraci, jež souvisela s obnovením pravidelných obchodních styků mezi Portugalskem a Indií, s revitalizací řady obchodních tras v rámci Asie, s modernizací lodí, s finanční stabilitou *Estado da Índia*, s jeho tolerantnější náboženskou politikou, s provázáním s rostoucím brazilským trhem a s udržováním neutrality vůči evropským konkurentům. Ztráta řady pevností znamenala omezení výdajů, které byly nutné na jejich obranu. Celkový objem výnosů *Estado da Índia* byl na konci 17. století dokonce jen o málo nižší než o 100 let dříve.¹¹⁵

Estado da Índia nezanikl, ale kombinací diplomacie, finančních úplatků a příležitostného použití síly se dokázal udržet. Přestal však být nejdůležitější součástí portugalské říše, jejíž těžiště se přesunulo do bližšího a lépe hájitelného atlantského prostoru, v jehož jižní části Portugalci své pozice proti nizozemské invazi z větší části úspěšně udrželi.¹¹⁶ K této transformaci začalo docházet již od 70. let 16. století a označuje se jako *atlantizace* portugalského impéria. Byla to především Brazílie, která se díky své produkci třtinového cukru a od přelomu 17. a 18. století i díky nálezů zlata a diamantů stala skutečnou *zahradou království*¹¹⁷ a *dojnou krávou*¹¹⁸ evropského Portugalska. *Estado da Índia* však nikdy neztratil svou výsadní pozici, kterou si v symbolické rovině v rámci portugalské říše udržoval již od poloviny 16. století, kdy portugalská Koruna upřednostnila ústup z Maroka před stažením sil z Indie. Na rozdíl od portugalské říše v Asii španělské osady v Americe nizozemskému útoku odolaly, poněvadž tvořily celistvou jednotku a mohly se opřít o stabilní zázemí ve vnitrozemí. Do nizozemských rukou tak padly jen některé ostrovy v Karibském moři, jejichž exploataci se Španělé pro nedostatek prostředků a jejich omezený ekonomický význam nevěnovali a soustředili se raději na Peru a Mexiko – ostrov Aruba a dále pětici ostrovů Curaçao, Bonaire, Saba, Svatý Eustach a Svatý Martin, které v letech 1954–2010 tvořily Nizozemské Antily.

Nizozemská VOC si zajistila zcela dominantní postavení v exportu většiny druhů asijského koření (hřebíčku, muškátového ořechu a květu, skořice) do Evropy, jehož export tvořil až 60 % vyváženého zboží. V obchodě s pepřem si však zachovali významný podíl Portugalci a Angličané. Koření bylo luxusní komoditou, která se přepravovala v malých objemech, ale přesto generovala obrovské zisky ve výši až 300 %. Plachetnice VOC patřily k největším lodím své doby a převážely zboží vyšší hodnoty než většina dalších

¹¹⁴ PEARSON, M. N.: Os Portugueses na Índia, s. 149.

¹¹⁵ SUBRAHMANYAM, S.: O Império, s. 267–268; AMES, G. J.: Renascent Empire?, s. 176–181.

¹¹⁶ Výjimku představovaly pouze mauritánský ostrov Arguim, jenž byl dobyt nizozemskými silami roku 1633, a Zlaté pobřeží, které Nizozemci obsadili v letech 1637–1642. Srov. VOGT, John: *Portuguese Rule on the Gold Coast 1469–1682*. Athens 1979, s. 189–201.

¹¹⁷ SCHWARTZ, Stuart B.: Prata, açúcar e escravos: de como o império restaurou Portugal. *Tempo* 12, č. 24, s. 220.

¹¹⁸ BOXER, Charles Ralph: Salvador Correia de Sá e Benevides and the Reconquest of Angola in 1648. *The Hispanic American Historical Review*, 1948, č. 4, s. 512.

obchodních plavidel. Ještě vyšší příjmy VOC pocházely z vnitroasijského obchodu, které doplňovaly poplatky z půdy na Jávě, Cejlonu, Taiwanu, Molukách, Ambonu a soustroví Banda. VOC v těchto oblastech vystupovala jako skutečná koloniální mocnost. Avšak pokles významu koření na evropských trzích od 80. let 17. století ve srovnání s jinými orientálními produkty její úspěch značně zrelativizoval. Jeho objem se sice nezmenšil, ale výrazně vzrostly dodávky dosud okrajových komodit, takže obchod s malým množstvím luxusního zboží se změnil v obchod s produkty většího objemu, ale menší hodnoty. VOC tak musela stavět větší lodě a najímat více personálu, aby byla schopna přepravovat více zboží, a to vše při nižších ziscích. Jednalo se na jedné straně o čínský čaj a porcelán, na druhé straně o indické bavlněné látky. K nim je možné přidat ještě arabskou kávu. VOC si však k těmto komoditám nedokázala získat monopolní přístup.

Těžiště asijského obchodu se tak od 70. až 80. let 17. století postupně přesunulo z Insulindie do Indie a Číny, na což VOC nedokázala včas zareagovat. Dosud se totiž soustředila spíše na politicky roztržštěnou Insulindii, kde byly jednotlivé státečky jen malého územního rozsahu a výrazně orientovány na námořní obchod, což omezovalo jejich vojenskou sílu a činilo je značně zranitelné. Naproti tomu silné pevninské státní útvary Indie (muslimská Mughalská říše, muslimské dakšinské sultanáty, hinduistické státy na jihu subkontinentu), Číny (říše Ming, poté říše Čching), Indočíny (Siam) a Japonska (říše Tokugawa), zaměřující se na zemědělství a zdanění půdy, žárlivě střežily svou suverenitu a navíc nehodlaly upřednostňovat jen jednu skupinu kupců, protože těžily z jejich vzájemného soupeření. Cornelis Nieuwenroode, který působil v nizozemské faktorii v japonském Hiradu, připomínal, že Nizozemci mají jen *skrovné síly k vylodění, pokud tak nečiní pod ochranou lodních děl*.¹¹⁹ Nizozemci tak byli vydáni na milost a nemilost jejich vládcům. V Indii se VOC podařilo prosadit obchodní monopol pouze na Malabárském pobřeží, kde dokázala využít existence myriády drobných knížectví, jinde se však musela vyrovnat s konkurencí místních obchodníků, případně anglických, francouzských, dánských nebo portugalských kupců a spokojit se s okrajovou rolí. K těmto obtížím je nutné připočíst omezení obchodu s Japonskem fungujícím pro VOC jako hlavní zdroj stříbra, jež sloužilo v Číně i Indii jako prvořadé platidlo. Stříbro však od roku 1668 z Japonska již nesmělo být vyváženo. Po roce 1685 navíc platil dovozní strop pro hedvábí a od roku 1715 mohla VOC do ostrovní říše vysílat jen dvě lodě ročně. Společnost tak musela začít dovážet více stříbra z Evropy, což její obchodní aktivity prodražovalo.

Závěr

Důvody nizozemského triumfu a portugalského nezdaru v Orientu lze hledat ve společenském uspořádání obou zemí. Zatímco Portugalsko bylo nábožensky unifikovaným a centralizovaným feudálním královstvím s přežilou administrativní strukturou a zkostnatělou společenskou hierarchií bránící se ztrátě staletých privilegií a vnitřní obrodě, Spojené provincie nizozemské představovaly typ progresivní raně kapitalistické měšťansko-oligarchické republiky s decentralizovaným správním systémem. Tento mladý stát zažíval nebývalý hospodářský rozkvět, který byl umožněn zemědělskou transformací (produkce mléčných výrobků a zeleniny pro městský trh a pro export na zahraniční trhy na úkor pěstování obilovin), vysokou hospodářskou diverzifikací a technologickou speci-

¹¹⁹ CIPOLLA, Carlo Maria: *Canhões e Velas na Primeira Fase da Expansão Europeia 1400–1700*. Lisboa 1965, s. 131.

alizací a konečně ekonomickou integrací zemědělské a řemeslné výroby s trhem, k nimž došlo v jeho pobřežních regionech (Holland, Zeeland). Utvořila se tak tržní ekonomika, jež produkovala na export, a proto byla úzce orientována na námořní obchod, který se stal hlavním zdrojem nizozemských příjmů. Z Nizozemské republiky vyrostlo obrovské překladiště zboží, které se tam vyrábělo z dovezených surovin a polotovarů, případně pocházelo odjinud, a reexportovalo se do celé Evropy.¹²⁰ Ačkoliv slovy francouzského kardinála Richelieua Nizozemci sami neprodukovali *nic jiného než máslo a sýr*, protože jejich *zemi tvořily jen louky a voda*, bohatli z role obchodních zprostředkovatelů.¹²¹ Země navíc nabízela rozsáhlé příležitosti pro schopné a kvalifikované jedince a vysokou míru náboženské tolerance, což lákalo imigranty prchající před ekonomickou nejistotou a náboženským útlakem v jejich domovině. Podíl městského obyvatelstva, který obvykle vyjadřuje míru bohatství země, se v obou zemích také výrazně lišil, byť počet obyvatel byl prakticky shodný – asi 1 200 000 až 1 500 000 lidí. Jestliže ve Spojených provinciích nizozemských, zvláště pak v Hollandu, žilo ve městech 60 % populace, v Portugalsku to bylo pouhých 10 až 15 % obyvatelstva.¹²²

Nizozemci rovněž využívali dosavadních portugalských znalostí a zkušeností. Těžili ze spolupráce s domorodými vládci, z nichž mnohdy učinili své vazaly. Spoléhali na politiku obchodních monopolů a systém regulovaného obchodu. Převzali od Portugalců užívání námořních pasů (niz. *Pascedullen*). Vystavěli své centrum Batávii po vzoru Góy a zmocnili se řady portugalských tvrzí a faktorii. V neposlední řadě je třeba připomenout, že se iberská unie rozhodla od konce 40. let 17. století fakticky obětovat portugalské asijské državy a bránit spíše rentabilnější Brazílii a další portugalské državy v atlantském prostoru.

Přesto není možné říci, že by byl výsledek střetu mezi Spojenými provinciemi nizozemskými a Portugalskem, tedy z jistého pohledu vlastně mezi bohatým a chudým, předem dán. Výrazný podíl na jeho konečné podobě totiž měly i místní podmínky a okolnosti, tj. především postoj lokálních panovníků. Nizozemská role by se dala přirovnat k jakémusi katalyzátoru, který na asijském jevišti spustil řadu změn, na které Portugalci nedovedli odpovídajícím způsobem zareagovat.¹²³ Nelze zapomenout na to, že Portugalci se nakonec rozhodli výrazněji hájit jen ty oblasti, jejichž držba pro ně byla ekonomicky výhodná, což se týkalo především držav v Brazílii a Angole, zatímco asijské osady fakticky ponechali svému osudu. Svoji roli nepochybně sehrál i fakt, že Portugalci byli v letech 1640–1668 nuceni čelit několika španělským invazím, což je nutilo válčit na dvou frontách a přinutilo je to ke kompromisům v otázce monopolu na obchod s Asií, kterým se dlouho bránili. To, že nakonec dokázali nad ekonomicky vyspělejší nizozemským soupeřem triumfovat v Brazílii a Angole, bylo především důsledkem vybudování portugalského osídlení v tamějších vnitrozemských oblastech, které bylo založeno na plantážním zemědělství a jež se stalo zásobárnou lidských sil i materiálních zdrojů.

Usazování kolonistů v Angole a Brazílii nahrávala absence rozvinutých domorodých komunit, s nimiž by Portugalci mohli navázat obchodní kontakty. Význačnou roli zde hrála portugalská schopnost přizpůsobit se místnímu prostředí a podmínkám a skvěle je využít ve svůj prospěch. V Brazílii tak vznikla početná míšenecká populace,

¹²⁰ PRICE, J. L.: *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*. London 1998, s. 39–60; PRAK, Maarten: *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*. Cambridge 2005, s. 87–110.

¹²¹ RAU, V.: *Estudos Sobre a História do Sal Português*, s. 191.

¹²² PEARSON, M. N.: *Os Portugueses na Índia*, s. 35.

¹²³ SUBRAHMANYAM, S.: *O Império*, s. 206–207.

lusobrazilská komunita, hovořící portugalským jazykem a vyznávající křesťanskou víru. Angolu se podařilo udržet především díky vojenské intervenci z Brazílie, jež byla vyvolána ekonomickou nutností. Nezbytné dodávky otrocké pracovní síly na brazilské plantáže činily hospodářství Angoly a Brazílie vzájemně komplementárními. Lze dokonce hovořit o integrovaném systému exploatace, v němž obchodní vztahy fungovaly na bilaterální bázi a s minimálními zásahy z Portugalska. V jižním Atlantiku se utvořil tzv. lusofonní archipelag. Jezuita António Vieira o tom napsal, že *Brazílie má své tělo v Americe, ale svou duši v Africe*.¹²⁴

Něco podobného v Asii pozorovat nemůžeme, poněvadž tamější akcent na obchod byl příliš silný. *Estado da Índia* tak byl zcela závislý na pomoci z Portugalska, s nímž jej jako pupěční šňůra pojila trasa *Carreira da Índia*. Úspěšné kolonizaci kromě toho zamezil i naprostý nedostatek osadníků, kteří odcházeli spíše do bližší a ekonomicky lákavější Brazílie. Pokud již do Orientu nějací kolonisté dorazili, ve velkém je kosily tropické nemoci (například malárie, žlutá zimnice) i jiné choroby, jako byly úplavice, cholera nebo syfilis.¹²⁵ Luso-asijské komunity osadníků *casados* se sice na řadě míst utvořily, ale nebyly příliš početné a jejich význam byl jen omezený. Přesto vzbuzovaly obdiv nizozemských soupeřů. Generální guvernér Antonis van Diemen roku 1642 napsal: *Většina portugalských osadníků považuje Indii (ve smyslu celé Asie) za svou vlast a nemyslí již na Portugalsko. Obchodují s ním málo nebo vůbec, neboť žijí a věnují se obchodu v Asii, jakoby pocházeli odsud a neměli žádnou jinou vlast*.¹²⁶ Právě tyto komunity, jakkoliv malé, pomohly udržet portugalskou kontrolu nad asijskými osadami po tak dlouhou dobu.

Vedle své fyzické přítomnosti osadníci *casados* pomáhali portugalským zájmům i šířením portugalského jazyka. Portugalština navzdory poklesu významu portugalské říše v Orientu jako celku zůstávala v obchodní rovině *lingua franca*, tedy jazykem širší komunikace, v širokých oblastech monzunové Asie. Díky tomuto rozšíření dnes představuje evropský jazyk s nejvyšším počtem slov asijského, afrického a indiánského původu. Nizozemci, Angličané i Dánové ji v Orientu používali při kontaktu s domorodými vládci, kteří ji nezdědka považovali za univerzální jazyk srozumitelný všem bělochům. Nizozemci ji v Indii, na Cejlonu, v Malakce a v Batávii používali také ve svých vlastních domácnostech, poněvadž zaměstnávali otroky z Indie a ženili se s euro-asijskými míšenkami, jejichž jazykem byla právě Portugalština. V regionech, kde se nakonec stala dominantní politickou a obchodní silou anglická Východoindická společnost, Portugalština ustoupila angličtině jako jazyk obchodu teprve na počátku 19. století.

Z celkového pohledu Portugalsku ve střetu s nizozemským soupeřem nepochybně pomohlo, že portugalská říše byla skutečným multirasovým impériem, byť s nikdy nepopřenu dominantní bílé rasy, založené na pocitu kulturní a náboženské nadřazenosti evropské civilizace a křesťanské církve. Dle tvrzení některých kritiků měl být portugalský národ v Orientu jen neživotaschopnou směsicí všech možných etnik a měl mít korupční mentalitu, což mělo být příčinou úpadku *Estado da Índia*. Tato teze vychází z argumentů příživujících portugalskou verzi černé legendy (*lenda negra*) a souzní jak se zásadami environmentálního determinismu, který považuje přírodní prostředí za rozhodující pro formování kultury, tak sociálního darwinismu aplikujícího teorii přirozeného výbě-

¹²⁴ AZEVEDO, J. L. de: *História de António Vieira*, I. Lisboa 1918–1920, s. 408.

¹²⁵ PEARSON, M. N.: Os Portugueses na Índia, s. 106–107.

¹²⁶ SILVA, Beatriz Basto da: Entre Goa e Macau: Rivalidade Luso-Holandesa no século XVII. *Boletim do Centro de Estudos Marítimos de Macau*, 1989, č. 2, s. 86.

ru na lidskou společnost. Tyto názory jsou však stejně nepravdivé jako antiklerikální teze o výlučné odpovědnosti náboženského fanatismu vyvěrajícího z římskokatolické reformace, působení inkvizice či aktivit jezuitského řádu za úpadek portugalské říše v Asii po roce 1580. Podobně lze jako příliš zjednodušující odmítnout i nacionalisticky zabarvené úvahy o neblahém dopadu šedesátiletého španělského žaláře či španělského jha (1580–1640) na portugalské impérium.¹²⁷

Bibliografie

Archivní prameny

Torre do Tombo, Livros das Monções.

Tištěné prameny

BOCARRO, António: *Década XIII da História da Índia*, II. Lisboa 1876.

Documentos Remetidos da Índia ou Livros das Monções, II, V, VI. Lisboa 1880–1936.

Generale Missiven van Gouvernors-generaal en Raden van Indië aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie, I, II. Den Haag 1960. ed. W. Ph. COOLHAAS.

GODINHO, Manuel: *Relação do novo caminho que fez por terra e mar*. Lisboa 1842.

De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië, IV. ed. K. J. de JONGHE.

Literatura

AMES, Glenn J.: *Renascent Empire?: The House of Braganza and the Quest for Stability in Portuguese Monsoon Asia 1640–1683*. Amsterdam 2000.

ANTHONISZON, Richar Gerald: *The Dutch in Ceylon*. Colombo 2003.

AZEVEDO, J. L. de: *História de António Vieira*, I. Lisboa 1918–1920.

BARENDSE, René: Blockade: Goa and its Surroundings 1638–1654. In: VEEN, Ernst van – BLUSSÉ, J. L. (org.): *Rivalry and conflict: European traders and Asian trading networks in the 16th and 17th centuries*. Leiden 2005, s. 232–266.

BETHENCOURT, Francisco: Low cost empire: interaction between the Portuguese and local societies in Asia. In: VEEN, Ernst van – BLUSSÉ, J. L. (org.): *Rivalry and conflict. European traders and Asian trading networks in the 16th and 17th centuries*. Leiden 2005, s. 108–130.

BETHENCOURT, Francisco: Political Configurations and Local Powers. In: BETHENCOURT, Francisco – CURTO, Diogo Ramada (org.): *Portuguese oceanic expansion 1400–1800*. New York 2007, s. 197–252.

BLUSSÉ, J. Leonard: Brief encounter at Macao. *Modern Asian Studies* XXII, 1988, č. 3, s. 647–664.

BLUSSÉ, J. L. – WINIUS, George Davison: The Origin and Rhythm of Dutch Aggression against the *Estado da Índia* 1601–1661. In: SOUZA, Teotónio Rosário de (org.): *Indo-Portuguese History: Old Issues, New Questions*. New Delhi 1984, s. 73–83.

BOOGAART, Ernst van den – EMMER, Pieter C. – KLEIN, Peter – ZANDVLIET, Kees: *La expansión holandesa en el Atlántico 1580–1800*. Madrid 1992.

BORSCHBERG, Peter: The Santa Catarina Incident of 1603: Dutch freebooting, the Portuguese Estado da Índia and intra-Asian trade at the dawn of the seventeenth century. *Revista de Cultura* 11, 2004, s. 13–25.

BOXER, Charles Ralph: *Fidalgos no Extremo Oriente 1550–1770: Factos e lendas de Macau antigo*. Lisboa – Macau 1990.

BOXER, Charles Ralph: *The Christian Century in Japan 1549–1650*. Berkeley 1951.

BOXER, Charles Ralph: *Império Colonial Português*. Lisboa 1977.

BOXER, Charles Ralph: *Morskie imperium Holandii*. Gdańsk 1980.

BOXER, Charles Ralph: Portuguese and Dutch Colonial Rivalry 1641–1661. *Studia*, 1958, č. 2, s. 7–42.

BOXER, Charles Ralph: Salvador Correia de Sá e Benevides and the Reconquest of Angola in 1648. *The Hispanic American Historical Review*, 1948, č. 4, s. 483–513.

COATES, Timothy J.: *Degredados e Órfãs: colonização dirigida pela Coroa no império português 1550–1755*. Lisboa 1998.

CIPOLLA, Carlo Maria: *Canhões e Velas na Primeira Fase da Expansão Europeia 1400–1700*. Lisboa 1965.

CODRINGTON, Humphry William: *A Short History of Ceylon*. London 1929.

¹²⁷ PEARSON, M. N.: Os Portugueses na Índia, s. 144–145.

- COSTA, Leonor Freire: Portuguese Resilience in Global War: Military Motivation and Institutional Adaptation in the Sixteenth- and Seventeenth- Century Cape Route. In: COPPOLARO, Lucia – MCKENZIE, Francine: *A Global History of Trade and Conflict Since 1500*. Basingstoke 2013, s. 38–61.
- DIAS, Jill: A Interferência Holandesa em Angola e a Luta para a Defesa da Colónia. In: ALBUQUERQUE, Luís de (ed.): *Portugal no Mundo*, I. Lisboa 1989, s. 113–124.
- DIFFIE, Bailey W. – WINIUS, George Davison: *A fundação do império português 1415–1580*, II. Lisboa 1993.
- DISNEY, Anthony R.: *A History of Portugal and the Portuguese Empire*, II: *The Portuguese Empire*. New York 2009.
- DISNEY, Anthony R.: *Twilight of the Pepper Empire : Portuguese Trade in Southwest India in the Seventeenth Century*. Cambridge 1978.
- EMMER, Pieter C. – GOMMANS, Jos: *Rijk aan de rand van de wereld*. Amsterdam 2012.
- FARIA, Patricia Souza de: Mais soldados e menos padres: remédios para a preservação do Estado da Índia (1629–1636). *História Unisinos* 16, 2012, č. 3, s. 357–368.
- FURBER, Holden: *Rival empires of trade in the Orient 1600–1800*. Minneapolis 1976.
- GAASTRA, Femme S.: *The Dutch East India Company*. Leiden 2003.
- GODINHO, Rui Landeiro: *Carreira da Índia : aspectos e problemas da torna-viagem*. Lisboa 2005.
- GOONEWARDENA, Karunadasa Wijesiri: *The foundation of Dutch power in Ceylon 1638–1658*. Amsterdam 1958.
- GOOR, Jur van: *Jan Pieterszoon Coen (1587–1629) : Koopman-koning in Azië*. Amsterdam 2015.
- GUERREIRO, Luís Ramalhosa: O declínio português no Índico e a hegemonia holandesa (1596–1650). *Clio*, 2004, č. 10, s. 111–134.
- JOHNSON, Harald B.: La colonización portuguesa del Brasil (1500–1580). In: BETHELL, Leslie (ed.): *Historia de América Latina*, I. Barcelona 1990, s. 203–233.
- MEILINK-ROELOFSZ, M. A. P.: *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago Between 1500 and about 1630*. Den Haag 1962.
- MELLO, Evaldo Cabral de: *O negócio do Brasil : Portugal, os Países Baixos e o Nordeste 1661–1669*. Lisboa 2001.
- MURTEIRA, André Alexandre Martins: A guerra naval luso-neerlandesa na Ásia no século XVII e a revolução militar. *Análise Social* LIV, 2019, č. 230, s. 58–80.
- MURTEIRA, André Alexandre Martins: Os primeiros bloqueios neerlandeses de Goa 1604–1623. *Revista de Cultura*, 2010, č. 36, s. 124–144.
- NEWITT, Malyn Dudley Dunn: *A history of portuguese overseas expansion 1400–1668*. London 2005.
- NIZZA DA SILVA, Maria Beatriz – JOHNSON, Harald B.: *O Império Luso-Brasileiro 1500–1620*. Lisboa 1992.
- PEARSON, Michael Nayron: *Os Portugueses na Índia*. Lisboa 1990.
- PINTO, Paulo Jorge de Sousa: *Portugueses e malaios : Malaca e os Sultanatos de Johor e Achém 1575–1619*. Lisboa 1997.
- PRAK, Maarten: *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*. Cambridge 2005.
- PRAKASH, Om: The Portuguese and the Dutch in Asian maritime trade: a comparative analysis. In: CHAUDHURY, Sushil – MORINEAU, Michel (ed.): *Merchants, Companies and Trade : Europe and Asia in the Early Modern Era*. Cambridge 1999, s. 175–188.
- PRICE, J. L.: *The Dutch Republic in the Seventeenth Century*. London 1998.
- RABEN, Remco: The Asian foundations of the Dutch thalassocracy : creative absorption and the Company Empire in Asia. In: STROOTMAN, Rolf – EIJNDE, Floris van den – WIJK, Roy van (org.): *Empires of the sea : maritime power networks in world history*. Leiden 2019, s. 312–337.
- RAU, Virginia: *Estudos Sobre a História do Sal Português*. Lisboa 1984.
- RUBIÉS, Joan-Pau: 1622 y la crisis de Ormuz: Decadencia o reorientación? In: *Mélanges de la Casa de Velázquez, Conexiones imperiales en ultramar*, 2018, č. 48/2, s. 121–151.
- SCHAUB, Jean-Frédéric: *Portugal na Monarquia Hispânica*. Lisboa 2001.
- SCHWARTZ, Stuart B.: Prata, açúcar e escravos: de como o império restaurou Portugal. *Tempo* 12, 2008, č. 24, s. 201–223.
- SILVA, Beatriz Basto da: Entre Goa e Macau: Rivalidade Luso-Holandesa no século XVII. *Boletim do Centro de Estudos Marítimos de Macau*, 1989, č. 2, s. 85–102.
- SILVA, O. M. Cosme da: *Fidalgos in the Kingdom of Kotte, Sri Lanka 1505–1656 : The Portuguese in Sri Lanka*. Colombo 1990.
- SILVA, Chandra Richard de: *The Portuguese in Ceylon 1617–1638*. Colombo 1972.
- SILVA, Luiz Geraldo: Cooperar e dividir: mobilização de forças militares no Império Português (séculos XVI e XVII). In: DORÉ, André – LIMA, Luís Filipe Silvério – SILVA, Luiz Geraldo (org.): *Facetas do império na história : conceitos e métodos*. São Paulo 2008, s. 257–270.

- SIM, Teddy: *Portuguese Enterprise in the East: Survival in the Years 1707–1757*. Leiden 2011.
- SLUITER, Engel: Dutch Maritime Power and the Colonial Status Quo 1585–1641. *Pacific Historical Review*, 1942, č. 11, s. 29–41.
- STEENSGAARD, Niels: The Dutch East India Company as an Institutional Innovation. In: AYMARD, Maurice (ed.): *Dutch capitalism and world capitalism*. Cambridge, 1982, s. 235–257.
- SUBRAHMANYAM, Sanjay – THOMAZ, Luís Filipe F. R.: Evolution of Empire: The Portuguese in the Indian Ocean during the sixteenth century. In: TRACY, James D. (org.): *The Political Economy of Merchant Empires*. Cambridge – New York 1991, s. 298–331.
- SUBRAHMANYAM, Sanjay: Holding the World in Balance: The Connected Histories of the Iberian Overseas Empires 1500–1640. *The American Historical Review* 112, 2007, č. 5, s. 1359–1385.
- SUBRAHMANYAM, Sanjay: *O Império Asiático Português 1500–1700: Uma história política e económica*. Lisboa 1995.
- SUBRAHMANYAM, Sanjay: Portugal no Jogo das Lutas Interimperialistas (finais do Século XVI–Primeira Metade do Século XVII). In: ALBUQUERQUE, Luís de (org.): *Portugal no Mundo*, I. Lisboa 1989, s. 65–76.
- THOMAZ, Luís Filipe F. R.: A Crise de 1565–1575 na História do Estado da Índia. *Mare Liberum*, 1995, č. 9, s. 481–519.
- VALLADARES, Rafael: *Castilla y Portugal en Asia (1580–1680)*. Madrid 2000.
- VALLADARES, Rafael: *Portugal y la Monarquía Hispánica 1580–1668*. Madrid 2000.
- VAN DE HAAR, Cornelis: *De Diplomatieke Betrekkingen tussen de Republiek en Portugal 1640–1661*. Groningen 1961.
- VEEN, Ernst van: *Decay or defeat?: An Inquiry into the Portuguese Decline in Asia 1580–1645*. Leiden 2000.
- VEEN, Ernst van: VOC strategies in the Far East (1605–1640). *Bulletin of Portuguese/Japanese Studies*, 2001, č. 3, s. 85–105.
- VINK, Marcus P. M.: The entente cordiale: The Dutch East India Company and Portuguese shipping through the straits of Malacca 1641–1663. *Revista da Cultura V*, 1991, č. 1, s. 289–304.
- VOGT, John: *Portuguese Rule on the Gold Coast 1469–1682*. Athens 1979.
- WESTSTEIJN, Arthur: Empire of Riches: Visions of Dutch Commercial Imperialism, 1600–1750. In: KOEK-KOEK, René – RICHARD, Anne Isabelle – WESTSTEIJN, Arthur (ed.): *The Dutch Empire between Ideas and Practice, 1600–2000*. Cham 2019, s. 37–65.
- WINIUS, George Davison: India or Brazil? Priority for Imperial Survival in the Wars of the Restauração. In: *Studies on Portuguese Asia 1495–1689*. Aldershot 2001, s. 1–9.

Summary

War in the tropics: End of Portuguese monopoly in commerce with the East and beginnings of Dutch dominance (1621–1669)

In 1601–1619, the Dutch built up in Insulindia and on the Coromandel coast of India the foundations of their empire in Asia. However, this was only partial success, since all these areas formed the periphery of the Estado da Índia, which remained virtually intact. Nevertheless, the Portuguese did not use the time-out in form of the Twelve Years' Truce (1609–1621) to carry out key structural reforms. Moreover, they faced a Dutch attack not only in the East but also in the Atlantic Ocean – in West Africa and Brazil. Therefore, as soon as the truce expired (1621), the Dutch could move in Asia into a frontal attack. The Dutch Empire, the first non-Iberian naval empire in history, was formed following the Portuguese patterns and experience. However, the Dutch did not completely copy the Portuguese and tried to learn from their mistakes. Thanks to that, they achieved much greater rationality and efficiency.

The Dutch led a concentrated offensive against the Portuguese from their main base in Batavia, on Java Island, that means from East to West. Thus, they occupied the Portuguese possessions in Asia in exactly the opposite direction that had been founded by the Portuguese during the 16th century. First, they turned their attention to Insulindia where they could relatively easily assert their influence at the expense of the small local realms characterized by weak military power. Subsequently, they focused on the Far East. If, in China, the Portuguese kept their positions almost intact, the Dutch triumphed in Japan. Finally, from mid-1630s, the Dutch attacked the core of Estado da Índia in the western Indian Ocean. However, the Dutch pressure did not cause the collapse of Portuguese power in the East

itself. The Dutch acted more like a catalyst which prompted many Asian rulers to resist. They benefited from their technological, economic and military superiority; their fleet was the world's largest in the 17th century. Once the Portuguese lost their maritime superiority, started to lack resources needed to defend their empire, because the majority of their revenues came from customs duties that they were no longer able to exact.